

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ
КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА
ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ

АКБАР ЎТАМУРОДОВ
РАҲМОНАЛИ ҲАСАНОВ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ

(Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқинида)

Тошкент - 2017

УДК:

ББК:

Акбар Ўтамуродов, Раҳмонали Ҳасанов

Фуқаролик жамияти: ғоялар эволюцияси (Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқинида)
Услубий қўлланма. // “Фуқаролик жамияти” фанидан дарс ишланмаси (*иккинчи китоб*). -
Тошкент.: МРДИ, 2017.- 96 бет.

Мазкур дарс ишланмасида “Фуқаролик жамияти” фанидан ўтиладиган **“Фуқаролик жамияти ғоялар эволюцияси”** номли маъруза мавзусини ўрганиш жараёнида қўлланиладиган замонавий педагогик технологиялар, дидактик воситалар, ўқув-визуал материаллар орқали – мавзу мазмун - моҳиятини, унинг назарий асосларини, концепцияларини талаба-ёшлар онгига чуқур сингдириш, уларнинг мазкур масалага доир билим ва тасавурларини кенгайтириш, мустакил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш, мавзу юзасидан амалий топшириқларни бажариш кўникмаларини ҳосил қилиш ва такомиллаштиришга амалий ёрдам бериш кўзда тутилган.

Масъул муҳаррир: **ф.ф.н, доц. А.Пардаев**

Тақризчилар: **с.ф.д., проф. Э.Султонова (ЖИДУ)**
с.ф.д., проф. Н.Назаров (МРДИ)

Мазкур услубий қўлланма Ўзбекистон Миллий университети ҳамда Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти Услубий кенгашининг қарорларига асосан нашрга тавсия этилди.

© МРДИ, 2017

© Акбар Ўтамуродов, Раҳмонали Ҳасанов, 2017

Кириш

Бугун жамиятимизда қандай ютуқ ва марраларга эришган бўлсак, уларнинг замирида биз танлаган ва бутун дунё эътироф этган, “Ўзбек модели” деб ном олган тараққиёт йўли ва унинг узвий давоми ҳисобланган Республикамиз Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан таёрланиб, амалиётга жорий этилаётган “Ҳаракатлар стратегияси” турибди. Ана шу йўлнинг ажралмас қисми бўлган, ёшларимизнинг онгу тафаккурини, ҳаётга бўлган муносабатини тубдан ўзгартирган Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури таълим-тарбия соҳаси ривожини, ҳар томонлама етуқ авлодни тарбиялаш, юқори малакали кадрлар тайёрлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. *“Бизнинг энг катта таянчимиз ва суюнчимиз, ҳал қилувчи кучимиз ёшлар” деган шиор ҳаётимизда тобора ўзининг яққол ўз ифодасини топмоқда.*

XXI аср Ўзбекистонда маданият, иқтисодиёт, фан ва техника, ижтимоий-сиёсий инновациялар асри сифатида бошланди ва ана шундай шароитда баркамол шахс, юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш нафақат педагогик, балки ижтимоий заруратга айланди.

Таълим соҳаси давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Республикамизда узликсиз таълим тизими жорий этилди, ўнлаб янги олий таълим муассасалари очилди, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган кадрлар тайёрлашга эътибор кучайтирилди. Илғор хорижий тажрибалар таълим жараёнига татбиқ этилди. Мустақил тараққиёт йўли давомида мамлакатимизда янги фанлар шаклланиши ва ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилди. **Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 сентябрдаги 07/1-616-сонли топшириғи ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2015 йил 18 сентябрдаги “Олий таълим муассасаларида “Фуқаролик жамияти” фанини ўқитилишини жорий этиш тўғрисида”ги 352-сонли буйруғига асосан 2016 йилдан бошлаб, барча олий таълим муассасаларида мазкур фанни ўқитиш амалиётга татбиқ этилди.**

Шуни алоҳида таъкидлашимиз жоизки, умумтаълим мактаблари, лицей ва касб-хунар коллежлари, шунингдек, олий ўқув юртларидаги ўқитиш сифатини яхшилаш, ўқув-услубий қўлланмалар, дарсликлар яратиш ва уларни молиялаштириш, замонавий ўқув режа ва услубларни жорий этиш ҳозирги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир.

Бу борада Республикамиз Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 14 январь куни Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида : -Ҳозирги кунда “...таълим -тарбия ишига эътиборни кучайтириш... тажрибали педагог ва мутахассисларни жалб этган ҳолда, ўқув режа ва дастурларини тубдан кўриб чиқиш,...замонавий ўқув режа ва услубларини жорий этиш... турли дарсликларни яратиш, уларни чоп этиш ва молиялаштириш...Олий ўқув юртларидаги ўқитиш сифати...”¹ ни янада яхшилаш масаласига алоҳида эътибор қаратиб, йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш юзасидан бир қатор устувор вазифаларни белгилаб берди. .

Мазкур устувор вазифаларни амалга ошириш мақсадида, республикамиз олий таълим муассасаларида зудлик билан чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Етакчи профессор-ўқитувчилардан иборат ишчи гуруҳлари тузилиб, олий ўқув юртларида ўқитиладиган фанларни интеграцилаш, ўқув режалари ва дастурларини ҳозирги замон талабига жавоб берадиган услубда яратишга жалб этилди. Жумладан ижтимоий - гуманитар фанларни ўқитиш борасидаги интеграция натижсида биринчи блок фанлари таркибига ўзгартиришлар киритилди. “Ҳуқуқшунослик. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш”, “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” фанлари бирлаштирилиб, унинг ўрнига

---

¹ Шавкат Мирзиёев Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон” -2017., 45-47-бетлар.

“Фуқаролик жамияти” фани номи билан ўқитиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Ҳозирги кунда кенг илмий жамоатчилик томонидан мазкур фанни узлуксиз таълим тизимида ўқитиш сифатини ошириш мақсадида бир қатор ўқув-услубий қўлланмалар, дарслик лойиҳалари, дарс ишланмалари ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилмоқда.²

Мазкур услубий қўлланма ҳам юқорида қайд этилган саъй-ҳаракатлардан биридир.

- Муаллифлар жамоаси ушбу фаннинг дастурида белгиланган мавзуларни талабалар мукамал ўрганишларини назарда тутиб, ҳар бир мавзу бўйича хорижий тажрибалар ҳамда интелектуал таълим технологияларидан фойдаланган ҳолда бир қатор ўқув-услубий қўлланмалар тайёрлаб нашр этишни режалаштирганлар .

Албатта, мазкур услубий қўлланмалар илк бор яратилаётганлиги боис, унда барча муаммолар ўз ечимини топган деб бўлмайди. Унда баъзи бир камчилик ва нуқсонлар бўлиши табиий. Шу нуқтаи назардан муаллифлар қўлланманинг назарий ва услубий савиясини янада оширишга доир таклиф-истакларини билдирган муштарийларга чуқур миннатдорчилик билдиради

---

2. Қаранг. Фуқаролик жамияти.Дарслик лойиҳаси(муаллифлар жамоаси) элекрон версия.Т.2016-5356. Р.Ҳасанов, А.Ўтамуродов Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт.Т. «BROK CLASS SERVIS» 2016. – 224 б.; Р.Ҳасанов, А.Ўтамуродов. Фуқаролик жамияти фанининг предмети, объекти ,мақсади ва вазифалари.Т.МРДИ. 2017, 96 бет; Фуқаролик жамияти фанидан тушунча ва атамалар//тузувчилар: А.Ўтамуролов. А.Муминов ва бошқ. - Т.: «Турон замин зиё» .2017. - 300 б.

І БЎЛИМ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ФАНИДАН НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

І БОБ. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ (Маъруза матни)

2- МАВЗУ: ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ (Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқинида)

РЕЖА

1. Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси
2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари
3. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар

Таянч сўзлар: ғоя, назария, концепция, фуқаролик жамияти, демократик давлат, адолатли жамият, фуқаролик жамиятининг антик, диний ва мумтоз парадигмалари.

1. Фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар эволюцияси

Биринчи масала баёни. Инсоният таракқиётининг барча даврларида фуқаролик жамиятини куриш энг эзгу ғоя сифатида амал қилган. Унга эришиш учун турли даражадаги назарий қарашлар илгари сурилган. Бир гуруҳ олимлар фуқаролик жамиятини куриш ғояси Ғарб тамаддуни маҳсули сифатида амалиётга тадбиқ этилмоқда деб ҳисобламоқдалар, аслида Шарқ мамлакатлари мутафаккирлари ижодида бу масалага оқилона ёндашув уч минг йил илгари шаклланган. Ижтимоий таракқиётнинг маълум даврларида шарқ мамлакатлари етакчилик мавқеини эгаллаган. Ҳар қандай фан, ўз моҳиятига кўра умумбашарийдир. Дунё халқлари катта-кичиклигидан қатий

назар унинг ривожига ҳиссаларини қўшган. Шу нуқтаи назардан фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисидаги ғоялар, билимлар бир ёқлама бўрттириш ёки камситиш нотўғри ёндошувдир.

Фуқаролик жамияти ва унинг тушунчалари Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг ёрқин намунаси “Авесто” муқаддас китобида ёритилган. 2001 йилдамиллат маънавий маданиятининг энг қадимги манбаси “Авесто”нинг 2700 йиллигига бағишланган тантанали маросимда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов: “ ... бу ноёб асар бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, у биз яшаган бу қадим юртда, бу заминда ўзининг маданияти ва бой маънавиятига эга бўлган буюк давлат бўлганлигидан, аждодларимизга, асрлар давомида битмас туганмас қуч ва қудрат ва таянч сифатида хизмат қилганлигидан далолат беради” деб алоҳида эътироф этган. Дарҳақиқат, “Авесто”нинг бош ғояси “эзгу фикр, эзгу мақсад, эзгу амал” ҳар қандай жамият ва инсонлараро муносабатларнинг маънавий асоси эканлигидан далолатдир.

Авестонинг “Яштлар”, “Виспират”, “Видидод” қисмларида оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдногани бузиш катта гуноҳ эканлиги ўз ифодасини топган. Хусусан, “О Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказди”. “О Спитама, аҳдингни бузма...” ғоялари давлатлар сиёсий тизимининг ҳуқуқий асоси, адолат манбаи бўлиб, улар Рим ҳуқуқидан ҳам қадимийроқдир.

Авестодаги фуқаролик жамиятини қуришнинг бирламчи омили эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги, оиланинг барқарорлигини таъминлаш ғояси бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга бўлиб, бугун Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бошқа меъёрий ҳужжатларда аёлларнинг тенг имконияти вақенг ҳуқуқлари таъминланган. XXI асрда баъзи мамлакатларда аёлларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи умуман инкор қилинаётган бир даврда, Ўзбекистон Олий мажлис қонунчилик палатасига аёлларнинг сайланиши учун 30% квотанинг ажратилиши, 1995 йилда “Оила”

кодексининг қабул қилиниши, бир томондан юртимизда аёлларга муносабат ва оилавий қадриятлар қадимий илдизларга эгаллигини ифодаласа, иккинчи томондан фуқаролик жамиятини қуриш йўлидаги оқилона сиёсатнинг ёрқин ифодасидир.

Фуқаролик жамиятини қуриш ғояси Марказий Осиё мутафаккирлари ижодида ўрганилганлиги И.А.Каримовнинг 2014 йилда Самарқандда ўтказилган “Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқида “Олим ва тадқиқотчилар фикрича, Шарқ хусусан Марказий Осиё, IX-XII ва XIV-XV асрларда бўлган илмий ҳамжамият томонидан Буюк Шарқ уйғониши дея ном олган йирик илмий маданий уйғониш учун асос сифатида хизмат қилди”³ деб алоҳида таъкидлаган. Дарҳақиқат, Марказий Осиё уйғониш даври IX-XV асрларда давлатни бошқариш ва адолатли жамият қуриш, давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, ижтимоий масъулияти мезонларининг назарий жиҳатлари ҳақидаги ғоялар Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк, Амир Темур, Алишер Навоий ва бошқалар ижодида кенг таҳлил қилинган.

Хусусан, Абу Наср ал-Фаробий (870–950) нинг “Фозил одамлар шаҳри”, “Давлат арбобининг афоризмлари” асарларида шарқона сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий фикр тарихида ижтимоий тизим, сиёсат, давлат ва ҳукумат ҳақидаги қарашлар назарий асосланган. Абу Наср Фаробий фикрича адолатли жамият қуриш учун уни муҳофаза қилиш ва оқилона бошқариш усулини билиш, одамларга ёвузликдан сақланиш эзгуликка интилиш йўлларини кўрсатиш лозим. У давлат раҳбарининг бошқарув маҳорати умумий бахтга эришиш йўлидир деб ҳисоблайди. Адолатли давлатни маърифатли ҳукмдор бошқаради, у маънавият, адолатетакчиси бўлиши, ўз фазилатлари билан қатъий талабларга жавоб бериши лозим. Бу борада Абу

---

³Каримов И.А. Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти. // Халқ сўзи. 2014 йил 24 май.

Носир Форобий “Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олийжаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар”², деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий ва маданий кадриятларни тизимлаштиради.

Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон” асарларида адолатли жамият ва унинг амал қилиши асосларини шакллантириш ҳақидаги ғояларни илгари сурган. Унинг фикрича, жамиятнинг пайдо бўлишига одамларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бирга яшашга эҳтиёжи ва интилишлари сабаб бўлади. Адолатли жамиятни куриш ахлоқий кадриятларга таяниши ва ривожлантирилиши лозим.. Давлат раҳбарининг асосий вазифаси аҳолининг турли қатламлари, кучлилар ва кучсизлар ўртасидаги сиёсий ва ҳуқуқий адолат мезонларини ўрнатишдир. Бунгаунинг фикрича идеал ижтимоий тузилмани куриш орқали эришилади.

Абу Али ибн Сино (980–1037) фикрича ижтимоий муносабатлар одамлар ўртасидаги тафовут ва тенгликсизлик натижасидир. Хусусан, Ибн Сино “иқтисодий ва ижтимоий ҳамда шахсий хусусиятларга кўра тенгликсизлик – инсон ижтимоий фаоллиги сабаби ҳисобланади” деб таъкидлайди. Идеал давлат куриш эса жамият аҳолисининг маънавий-ахлоқий равнақи билан боғлиқ.. Унинг фикрича, маънавий ахлоқий кадриятларнинг юксак кадрланиши нафақат ҳар томонлама фаровонликни, балки жамиятда адолат ва барқарорликни ҳам таъминлайди.

Бу даврда Шарқда ижтимоий адолат, маърифат ва тенглик нафақат назарий меъёр, балки амалий ҳаёт меъёри, ижтимоий- сиёсий муаммолар ечимини топиш ва жамоа бўлиб яшашнинг асоси сифатида тушунилган, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг маърифат йўли танланган бўлса,

---

² Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри.-Т.: А.Қодирий нашриёти. 1993, 190-б.

Европа ижтимоий-сиёсий тафаккурида эса насронийларнинг диний догматикаси ҳукмронлик қилиб, диний ва дунёвий манфаатлар ўртасида кураш ривож олган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий - ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга эътибор қаратган ³ У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди»⁴ деб таъкидлаган.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукаммал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби **Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”** асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиганкишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назоратқилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»⁵ деган фикрлари аждодларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартиботларига катта эътибор берганлигидан далолатдир. Ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг маънавий асосларини ўрганишда Ўрта

---

³ Юсуф Хос Ҳожиб Қутадғу билиг.-Т.: Фан, 1971, 329-б.

⁴ Ўша асар. 329-бет.

⁵ Низомулмулк Сиёсатнома.- Т.: Адолат, 1997. 98-бет

Осиёда вужудга келган тасаввуфчилик оқимининг аҳамияти ҳам алоҳида муҳим ўрин тутди.

Тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озикланган, кўп ҳолларда шариат аҳкомига суянган бўлсада, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу-ишратларга ғарб турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўлароқ, меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Тасаввуф таълимоти асосида адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, инсоф, иймон, эътиқод, илм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби умуминсоний ғояларни тарғибот қилувчи футувватга асосланган бир қанча диний, сиёсий оқимлар пайдо бўлади. Улар жамиятнинг ахлоқсиз унсурларига ғоявий куч сифатида қарши қўйилади. Ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожига ва ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий шартлари – қонун устуворлиги тамойилини амалиётда қўллаш тажрибасини Шарқнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси Амир Темур (1336–1405) бой ижтимоий-сиёсий ва маънавий мероси асосида кўриш мумкин.

Унинг тузуқларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, табақаларнинг тоифаланиши, ҳарбий қўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тадбирлари миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан далолат беради. “Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлақатиимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларни ҳурматлаб,

мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим».⁶

хурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим».⁷

Маълумки, фуқаролик жамиятини – ҳаётийлигини ва самарадорлигини таъминловчи – ҳуқуқий давлат доирасидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода, Соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари ҳозирги замон билан ҳамнафас жаранглайди: “Тажриба, - деб ёзади у, менга шуни кўрсатдики, дин ва қонунга таянмаган ҳуқумат, ўзининг буюк қудратини узоқ вақт сақлаб тура олмайди. Уни ҳар қандай ёвуз киши кириши мумкин бўлган на томи, на эшиги, на панжаралари бор уйга ўхшатиш мумкин. Шунинг учун мен ўз салтанатимни ислом арконлари ва бошқарувда ўзим қатъий амал қилувчи қонунлар асосида қурдим”.⁸

Шу нуқтаи назардан, муваффақиятли бошқарув қонуниятига кўра, амир Темур раҳбарнинг адолатга таянишини лозим топган. Унинг фикрига кўра: “Раҳбар учун барча ишларда адолатга амал қилиши керак: у сотилмайдиган ва фазилат эгаси бўлган одамни вазирликка тайинлаши лозим, чунки адолатли вазир ўзи маҳдуд-раҳбар адаолатсизликларни тўғирлаши мумкин, аммо вазирнинг ўзи шундай бўлса, ҳалокат яқиндир”⁹. Соҳибқирон фикрича, давлат бошқарувида яна бир муҳим қонуният – қонун устуворлиги. “Қатъий тартиб ва қонунларга амал қилишим бахт-саодатим калити бўлди”. Бош қонунлар сифатида диний аҳкомларни ва улар асосида ёзилган фикрларни билган. Бунинг барчаси буюк Темур адаолатли ва фозил бошқарувга алоҳида эътибор қаратганлигини кўрсатиб турибди.

Комил инсонлар жамиятини ҳақидаги ғоялар Алишер Навоий (1441–1501) сиёсий ва адабий фаолияти асоси бўлиб хизмат қилди. А.Навоий идеал

---

⁶ Амир Темур тузуклари.-Т.:Ғофур Ғулом нашриёти,1996, 24-бет.

⁷ Амир Темур тузуклари.-Т.:Ғофур Ғулом нашриёти,1996, 24-бет.

⁸ Амир Темур тузуклари.-Т.:Ғофур Ғулом нашриёти,1996, 81-бет

⁹ Ўша асар. 83бет

ижтимоий-иқтисодий тузум ҳақидаги қарашларини ўзининг “Садди Искандарий”, “Махбуб ул қулуб”, “Пайғамбарлар ва донолар тарихи” ва б. асарларида ёритган. Ижтимоий-иқтисодий тузум муаммоларини фақат адолатли ҳукмдор бошқараётган ва қонун устувор бўлган мамалкатда амалга ошиши мумкин. Шундай қилиб, А.Навоий учунадолат ва қонун ижтимоий тараққиётнинг асоси ҳисобланади. Унинг концепиясида ҳукмдор шахси алоҳида аҳамият касб этади. Фазилатли ва идеал шахс ҳақида мулоҳаза юритар экан Навоий ўзига хос инсонпарвар назарияни яратади. Ўз назариясида мутафаккир, бир томондан ҳукмдор ва боғбонни, бошқа томондан давлат ва боғни солиштиради. Унга кўра, агар боғбон ақлли ва меҳнатсевар бўлса, унинг боғи гуллаб-яшнайдди. Худди шундай агар мамлакатнинг ақлли, доно, адолатли, халқи учун қайғурадиган ва уни севадиган ҳукмдори бўлса, у ривожланиб фаровонлашади.

У назариётчи ва амалиётчи сифатида давлат сиёсатининг адолатли асослари ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Айниқса, адолатсизлик ва зулм давлатни таназзулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топади: «...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгил мулкени турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим»¹⁰ дейди. Адолатли жамият шаклланишининг асосий омили сифатида Навоий инсоний фазилатлар: адолатлилик, раҳмдиллик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, ватанпарварлик, виждонлилик, инсонпарварлик ва жасоратни келтириб ўтади.

Антик ва ўрта аср Шарқ алломаларининг фуқаролик жамиятиги оид концептуал мероси ва назарий ишланмалари амалиётдаги – давлат ва жамиятда ҳукмрон меъёрларга тўлиқ мос келмасида, бироқ улар фуқаролик

---

¹⁰ А. Навоий. Махбуб ул- Қулуб.–Т.: Фофур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, Б-12.

жамияти тамойилларининг объективлашуви ва унинг инсоният социумининг тарихий таракқиётининг таркибий қисми сифатида тушунилиши учун мустаҳкам асос яратдилар.

2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари

Иккинчи масала баёни: Фуқаролик жамияти концепциясининг Европача анъанаси антик илдизларга эга. Мазкур анъананинг мазмун-

моҳияти нафақат сиёсий, балки шахсни ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаш билан боғлиқ эди. Бунга Афлотун, Арасту, Цицерон каби мутафаккирларнинг қарашла-рини мисол келтириш мумкин.

Фуқаролик жамиятининг антик концептуал таълимоитда жамият ва давлат феноменларининг узвийлиги қадимги юнон дунёқарашининг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Хусусан, Афлотуннинг (мил. ав. 427–347 й.) “Давлат” диалогда фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ажратишгина эмас, ижтимоий соҳани ҳозиргидек замонавий талқинда, сиёсий фаоллик сифатида тушунилган. Бунда жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатлари, фуқаролик жамияти тизимининг умумий тавсифи сифатида намоён бўлади.

Фуқаролик жамияти ғоясининг кейинги ривожини Афлотуннинг шогирди Арасту(мил. ав. 384–322 й.) ижоди билан боғлиқ. Устози каби Арасту ҳам энг мукамал жамият ғоясини ишлаб чиқишга диққат эътиборини қаратади, бироқ фуқаролик жамияти ғоялари таркибида бу масала ўзгача назарий жиҳатларни ташкил қилади. Уни кўпроқ ижтимоий трансформация эмас, балки давлат тузилмасидаги ўзгаришлар қизиқтиради. Бундан ташқари Арасту ўзининг назарий ишланмаларида давлат ҳақидаги мавҳум ғояга таянишни эмас, жумладан Афлотунга хос бўлган, балки воқеъликда мавжуд бўлган бошқарув шакллари солиштириш, қиёсий таҳлил қилишга таянади, бу жиҳат эса унинг давлат ва жамият борасидаги позициясини конкретроқ бўлишини таъминлайди.

Платондан фарқли ўлароқ, Аристотель хусусий мулкни эътироф этади. Чунки у инсон табиатига хос бўлиб, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзагини ташкил этади. Аристотель мулк ҳуқуқининг фуқаролар фаровонлиги, давлат ва унинг бошқарув шакли хавфсизлиги, қонунчилик органи ишида фуқароларнинг иштироки механизми, лавозимларни эгаллаш ва вазифаларни бажариш, суд органлари ишидаги ролини атрофлича ўрганган. Ҳуқуқни Аристотель адолат мезони деб ҳисоблаган ва унга ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва айни вақтда уларни муҳофаза қилувчи институт сифатида ёндашган. Аристотель фикрига кўра, сиёсий бошқарув – бу одамларнинг эмас, балки қонун бошқарувидир: ҳатто энг яхши ҳукмдорлар ҳам туйғулар ва ҳиссиётга берилувчан бўлади, қонун эса «оқилона тафаккур»дир.

Қадимги рим мутафаккири **Марк Тулий Цицерон** (мил. ав. 106-43 йиллар) ҳам жамият ва давлат (республика)ни тенглаштиради. Давлатни у умумий манфаатлар билан ўзаро боғланган одамлар мажмуи сифатида тасаввур қилади, давлат халқнинг умумий мулки ҳисобланади ва одамлар биргаликда яшашга табиий эҳтиёж сезади. Унинг фикрича, давлатнинг вазифаси мулкни муҳофаза қилишдан иборат. Давлат айни шу мақсадда ташкил этилади. Цицерон фикрига кўра, уч бошқарув шакли (монархия, аристократия ва демократия) унсурларини ўзида мужассамлаштирган аралаш давлат энг идеал давлатдир. Фақат шундай давлатда ҳар бир жамият аъзосининг манфаатларини қондириш ва у давлатни бошқаришда иштирок этиши таъминланади. «Давлатнинг мустақкамлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги» бундай давлат тузумининг муҳим фазилати деб ҳисоблайди. Цицероннинг «Давлат ҳақида» ва «Қонунлар ҳақида» асарлари давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган. Давлат Цицерон талқинида қадимги юнон мутафаккирларининг концепцияларидаги каби давлатнинг барча эркин аъзолари умумманфаат ифодаси сифатидагина эмас, балки бу аъзоларнинг ўзаро келишилган ҳуқуқий муносабатлари мажмуи, муайян ҳуқуқий тузилма, «умумий ҳуқуқий тартибот» сифатида ҳам намоён бўлади.

Цицерон давлат тушунчасига биринчилардан бўлиб ҳуқуқий тус беради, бу таълимот кейинчалик жуда кўп мутафаккирлар, шу жумладан «**ҳуқуқий давлат**» ғоясининг ҳозирги тарафдорлари томонидан ҳам эътироф этилади.

Цицерон концепциясига кўра, “фуқаролик жамияти” ғояси антик давр учун классик аҳамиятга эга бўлади, бу ўз навбатида янги даврда шаклланган назарий қарашларга асос бўлади. Кўпгина экспертлар фикрича, айнан Цицероннинг ижтимоий-сиёсий таълимотида “фуқаролик жамияти” ўзининг тушунчавий асосларига эга бўлади.

Фуқаролик жамиятининг тарихий кўринишлари ифодаси Европа-Ўрта ер денгизи анъанаси асосида фуқаролик жамиятининг дастлабки кўринишлари – Уйғониш давридаги итальян шаҳар-давлатларига бориб тақалади. Бунда фуқаролик жамияти шаҳар бошқаруви тизимига асосланган, муайян шаҳар доирасидаги, ижтимоий муносабатлар тизими сифатида характерланади.

Олимлар фуқаролик жамиятининг яна бир тарихий илдизини, олмон маданий доираси таъсиридаги континентал-европа анъанаси билан боғлашади. Эркин фуқаронинг пайдо бўлишига, биринчилардан бўлиб бирлашган хунармандлар ва савдогарлар гильдияси, феодаллардан ҳимояловчи ва шаҳарлар бошқарувида таъсир қилган биринчи ассоциация сабаб бўлган деб ҳисобланади.

Учинчи тарихий илдиз фуқаролик жамияти замонавий тушунчаси шаклланишида либерал англо-америка анъанаси муҳим аҳамият касб этган. Тадқиқотчилар бу борада турлича фикр билдиради. Масалан, фуқаролик жамияти табиий ҳуқуқ ва эркинлик асосида мулкка эгалик қилиши ҳақидаги ғояни Жон Локк, модернизация ва ўз-ўзини бошқаришни фуқаролик жамиятининг муҳим компонентлари сифатида Адам Смит, минимал давлат концепцияси, фуқаролик жамияти ва зарурий ёвузлик сифатидаги давлатнинг ўта чегараланган роли ҳақидаги ғояни Томас Пейн, америкача демократия таҳлили ҳоясини Алексис де Токвил, давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб берган ва фуқаролик жамияти мустақил

бўлиши кераклигини таъкидалаган Жон Стюарт Милл каби олимларни кўрсатиш мумкин.

Фуқаролик жамияти ҳақида турлича тарихий ва методологик ёндашувлар ва интерпретацияларни инкор этмаган ҳолда, янги даврда фуқаролик жамияти концептуаллашуви жараёнида муҳим роль ўйнаган Уйғониш даври олимлардан бири Николо Макиавелли (1469–1527) бўлиб, у прагматик, тажрибавий ижтимоий фанга асос солди. Фуқаролик жамияти Макиавелли учун синфий, партиявий қарама-қарши қизиқишлар мажмуидир. Унга кўра фуқаролик жамияти халқдан ахлоқий асосни – эзгулик ва фазилатни, ижтимоий қизиқишлар ва республика тузилмаси қизиқишлари олдида бурчни ҳис қилиш ва жасоратни талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, у эркин индивидлар учун муносиб бирлашма бўлади. Давлатни ҳимоя қилиш учун ҳукмдор қўлидаги барча воситаларни ишга солиши керак бўлади, ёлғон, шафқатсизлик ҳатто уруш ҳам бундан мустасно эмас. Давлат қизиқишлари унда бирламчи аҳамият касб этган. Макиавелли давлатнинг мутлақо мустақиллигини талаб қилган, черковдан ҳам, яъни давлат ва умуман сиёсат соҳасининг секуляризацияси тарафдори бўлган. У давлат бошқарувининг ўзига хос сиёсий маҳорат мактабини яратади, унда ҳеч қандай ахлоқий нормалар билан ҳисоблашмай, “мақсад ҳар қандай воситани оқлайди” деган тамойилни ишлаб чиққан.

Шунга қарамай, айнан шундай масалани кўндаланг қўйиш ғояси ортидан янги даврда бир қатор файласуфлар фуқаролик жамияти концепциясини янада бойитди. Хусусан, “Сўз эркинлиги ҳақида” Джон Мильтон, “Левиафан” Томас Гоббс, “Давлат бошқаруви ҳақида икки трактат” Жон Локк, “Қонунлар руҳи ҳақида” Монтескье, “Ижтимоий келишув ҳақида” Жан Жак Руссо, “Илоҳий-сиёсий трактат” Бенедикт Спиноза, “Фуқаролик жамияти тарихи ҳақида хатлар” Анри Фергюсон кабилардир. Мазкур ишларда у ёки бу даражада инсон ҳаётининг ўзига хос шакли сифатидаги фуқаролик жамияти муаммолари ёритибгина қолмай шахс ва давлатга фуқаролик жамиятининг асосий субъекти бўлган фуқаронинг бутун

потенциалини юзага чиқариш учун зарур бўлган принципиал янги сифатлари ишлаб чиқилган.

Томас Гоббс антик давр мутафаккирларига (Платон, Аристотелга) эргашиб, жамият ва давлат тушунчаларини тенглаштиради. У давлат, фуқаролик жамияти ва фуқаровий шахс тушунчалари ўртасига тенглик белгисини кўяди. Бироқ, айти вақтда, у агар давлат фуқаро бўлса, бу ҳар қандай фуқаро давлат ҳисобланишини англамаслигини қайд этади. Муайян хўжалик, савдо ва тижорат ишларини олиб бориш учун аъзолари ўзини ҳамжамят (давлат) хоҳиш-иродасига тўла бўйсундирмаган бирлашмалар, компаниялар, яъни «фуқаровий шахслар» ташкил этилиши мумкин. Айти вақтда бундай фуқаровий шахслар (ширкатлар) охиригача бўйсунган бўлади. Мазкур мантиқни «фуқаролик жамияти» тушунчасига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин.

Инглиз маърифатчи файласуфи ва сиёсий мутафаккири **Жон Локк** (1632-1704) ҳақли равишда ҳуқуқий давлатнинг атоқли мафкурачиларидан бири ҳисобланади. У ўз ғояларини «Давлатни бошқариш ҳақида икки рисола» асарида баён этган. Унинг таълимотида одамларнинг табиий ҳолати, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва давлатнинг ташкил топиши муаммолари тушунтирилган. Локк ҳуқуқий давлатнинг бош элементи бўлган ҳокимиятнинг бўлиниши назариясининг асосчиси ҳисобланади.

Хусусий мулк назарияси Локкда меҳнат билан узвий боғлиқ. Одамлар асосан ўз мол-мулкидан тинч ва хавфсиз фойдаланиш мақсадида жамиятга қўшиладилар, бунда мазкур жамиятда қабул қилинган қонунлар бунинг асосий қуроли ва воситаси бўлиб хизмат қилади, деб ҳисоблайди Жон Локк.

Фуқаролик жамиятига бирлашиш – бу қулай, тинч ва фаровон ҳаёт кечириш, ўз мол-мулкидан хотиржам фойдаланиш ва ўзини мазкур жамият аъзоси бўлмаган одамларга қараганда хавфсизроқ ҳис қилиш учун бошқалар билан келишиш демакдир.

Фуқаролик жамияти тушунчасининг либерал талқини, юқорида айтиб ўтганимиздек, Томас Гоббс ва Жон Локк даврида яратилган. «Фуқаролик

жамияти» тушунчасини улар кишилик жамиятининг тарихий ривожланишини, инсоннинг табиий мавжудликдан маърифатли ҳаёт тарзига ўтишини акс эттириш учун илмий муомалага киритган.

Томас Гоббс бундай ҳолатга давлат мавжуд бўлган ҳолда эришиш мумкин деб ҳисоблаган. У давлат бўлмаган жойда уруш, қўрқув, қашшоқлик, ёлғизлик, ёввойилик, жаҳолат, давлатда – оқилоналик, хавфсизлик, бойлик, тартиб, билим ва олижаноблик ҳукм суради, деб ёзган.

Либерализм асосчиси Жон Локк биринчи бўлиб шахсни жамият ва давлатдан, эркинликни – бошқа қадриятлардан устун қўйган. Эркинликни у давлатнинг аралашувидан холи ҳолат сифатида тушунган.

Фуқаролик жамиятини таҳлил қилишга нисбатан бошқа бир ёндашувни Г.Гегель (1770-1831) таклиф қилади. У фуқаролик жамиятига ўз кундалик эҳтиёжларини меҳнат ёрдамида қондирувчи индивидлар мажмуи деб қарайди. Унинг фикрига кўра, фуқаролик жамиятининг негизини хусусий мулк ташкил этади.

Г.Гегель фикри бўйича, тарихий жараённи ҳаракатлантирувчи куч сифатида фуқаролик жамияти эмас, балки давлат амал қилади, у барча фазилатларни ўзида мужассамлаштиради, инсон шахси, умумий сиёсий, моддий ва маънавий асосларнинг жамулжам ифодаси ҳисобланади. Давлат инсонни ҳар хил тасодифлардан ҳимоя қилади, адолатни таъминлайди, умумий манфаатларни рўёбга чиқаради.

Давлат, оила, қабила, миллат, диний ва бошқа бирликлардан фарқланувчи «фуқаролик жамияти» категорияси XVIII-XIX асрларда тадқиқот предметига айланди. Г.Гегель ўзининг «Ҳуқуқ фалсафаси» асарида фуқаролик жамияти тушунчасини атрофлича ўрганди ва унга шахсларнинг эҳтиёжи ва меҳнат тақсимоти тизими, адлия (ҳуқуқий муассасалар ва ҳуқуқий тартибот), ташқи тартиб (полиция ва корпорациялар) орқали алоқаси (муносабатларга киришиши) сифатида таъриф берди¹¹.

---

¹¹ Қаранг: Гегель Г.В.Ф. Философия права. - Москва, «Мысль», 1990. – С.227.

Ўша давр жамияти ва давлатига нисбатан Г. Гегелнинг қарашлари эскирганлигига қарамай, унинг фуқаролик жамияти давлатга нисбатан мустақил бўлган шахсий манфаатлар жабҳаси, ижтимоий тузум, меҳнат тақсимооти ва мулк шаклларига боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикрлари ижтимоий фанларнинг ривожланиш йўлида ташланган муҳим кадам бўлди.

Г.Гегель фикрига кўра, фуқаролик жамияти – бу, аввало, хусусий мулкка асосланган эҳтиёжлар тизими, шунингдек, дин, оила, табақалар, давлат қурилиши, ҳуқуқ, ахлоқ, бурч, маданият, маориф, қонунлар ва улардан келиб чиқувчи субъектларнинг ўзаро юридик алоқаларидир. Табиий, «номаданий» ҳолатдан «одамлар фуқаролик жамиятига киришлари лозим, чунки фақат шу жамиятда ҳуқуқий муносабатлар ҳақиқий хусусият касб этади».¹² Айни вақтда Гегель бундай жамият фақат «ҳозирги дунёда» мавжуд бўлиши мумкинлигини қайд этади. Бошқача айтганда, фуқаролик жамияти ёввойилик, қолоқлик, маърифатсизликка қарши қўйилади.

Гегел фуқаролик жамияти оиладан бошланиб то давлатга қадар диалектик ҳаракатланувчи алоҳида босқич узоқ тарихий давр давомида ўрта асрдан то янги давргача трансформациялашиб келган тушунчадир. У фуқаролик жамияти ва давлатни аралаштириб юборувчи ўша даврда ҳукмрон бўлган табиий ҳуқуқ назариясини танқид қилган, унинг фикрича, ижтимоийлик хусусиятига асосланувчи фуқаролик жамияти, оиланинг ахлоқий ва давлатнинг оммавий ҳаётидан мутлақо фарқланади. У адолатили қонунлар ва одил судларни фуқаролик жамиятининг таркибий қисмлари деб ҳисоблайди.

Фуқаролик жамиятини концептуал тушунишга Иммануил Кант (1724–1804) ҳаракат қилган. Кант фуқаролик жамиятини бутун инсоният уйи деб билган. Бу жамиятда ҳар бир инсон ҳатти-ҳаракати олий ахлоқий қонун – катъий императив билан белгиланади. Унинг фикрича, фуқаролик жамияти мавжуд қонунлар доирасида ҳеч ким томонидан чекланмайдиган интилиш,

---

¹² Гегель Г. Работы разных лет. Том 2. – Москва, 1973. – С. 50.

тамойилларининг эркилик билан уйғунлиги, бошқача айтганда, фуқароларга мос бўлган жамиятдир.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, XVIII аср ўрталарига келиб фуқаролик жамияти – давлат анъанавий парадигмаси қайта кўриб чиқила бошланди. Бу жараён XVIII – XIX асрларга келиб тўхтади, бу даврга келиб янги тизим ўзининг – хусусий мулк, эркин бозор иқтисодиёти, парламентар демократия ва ҳуқуқий давлат, ижтимоий ва сиёсий соҳалар ўртасидаги бўлиниш.

Фуқаролик жамияти демократик нормалари ва қадриятлари замонавий ижтимоий-фалсафий тафаккурда ҳам таҳлил қилинган. Замонавийроқ кўринишда демократия ғоялари Туркистонда маърифатпарвар жадидлар фаолиятида кузатилади. Европада бўлгани каби Туркистонда ҳам ўрта асрлар феодал муносабатлари, догма ва анъаналарга қарши бўлган маърифатпарвар ғоявий оқим сифатида характерланади. У прогрессив кучларнинг мамлакатни феодал турғунлик давридан олиб чиқишга ҳаракат қилган ва курашганларини акс эттиради. Жадидлар таълим тизимини ислоҳ этишни талаб қилиб, дунёвий фанлар фаолроқ ўқитиладиган янги усулдаги мактабларни очган, уларда аниқ, табиий-илмий, иқтисодий фанлар ўқитилган.

Замонавий тадқиқотчилар таъкидлашича, демократик қайта қуриш ғоялари ва фуқаролик жамияти шаклланиши ёш хиваликлар ва ёш бухороликлар уюшмалари дастурларида ўз аксини топган. Улар жадидлар либерал ҳаракати сифатида нафақат ижтимоий муносабатларни ислоҳ қилишда, балки 1920 йилда Хива ва Бухорода халқ намоёишларида иштирок этганлар. Туркистон автономияси учун курашган жадидлар, мустақиллик учун ҳаракатга муносиб ҳиссасини қўшган.

Юртимизда ижтимоий-фалсафий фикр, хусусан жадидлар қиёфасида, фуқаролик жамияти ғоялари маърифат қадриятининг шаклланишига қаратилган эди. М.Беҳбудий, А.Авлоний, А.Фитрат ўз давридан илгарилаб ўтиб, фуқаролик жамияти фақат мустақил мамлакат доирасида амалга ошиши, ҳақидаги хулосасини айтадилар. Бундан ташқари, улар, анъана ва

урф-одатлар демократлашувга тўсиқ бўлмаслигини, аксинча, мавжуд анъаналар доирасида амалга оширилган модернизация, фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва барқарор тараққиётининг муҳим омили эканлигини асослайди.

жамиятининг шаклланиши ва барқарор тараққиётининг муҳим омили эканлигини асослайди.

Ислом Каримовнинг сўзлари билан айтганда, “ўзбек халқи бой тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади, ва уч минг йиллик даврни ўз ичига олиб, бизга бой тажриба ва ибратли сабоқ беради, уни қабул қилишимиз ва ривожлантиришимиз керак бўлади”¹³.

Умуман олганда, фуқаролик жамияти фалсафий концепцияларининг инсоният тарихида ўрни ва ролини баҳолаш эканмиш, унинг нафақат илмий-техникавий ютуқлар билан, балки инсон борлигининг экзистенциал ибтидосини қайта тушуниш билан кечган. Бу даврда инсон эркинлигини бошқача тушуниш усули юзага келиб, у фанга жиддий таъсир қилади. Бунда эркинлик ўз қизиқишлари йўлида бошқарилувчи эмас, балки ҳар бир инсоннинг ўз тақдири учун жавобгарлиги маъносида тушунилади.

3. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар.

Учинчи масала баёни: XXаср бошларидан фуқаролик жамияти соҳасида амалга оширилган тадқиқотлар “фуқаролик жамияти” категориясини функционал характеристикаларини тушуниш мураккаблашади. Бу фуқаролик жамияти тушунчасини тадқиқ этишда, фуқароларнинг ижтимоий ҳаётида долзарб талабларини акс эттирувчи, янги мезонларнинг киритилганлиги билан асосланади. Шундай қилиб фуқаролик жамияти ҳақидаги тасаввурлар ривожини тизимлаштириш: биринчидан, уларнинг ижтимоий-фалсафий асослари характеристикаси билан, иккинчидан,

¹³ Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қулимиз билан қураимиз Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. 156-б.

мафкуравий асосларнинг хусусиятларига кўра, учинчидан, фуқаролик жамиятининг соф илмий концепцияларини аниқлаш билан белгиланади.

Бироқ, фуқаролик жамияти модели ишлаб чиқилувчи дастлабки, базавий ижтимоий-фалсафий назарияларда тадқиқотчилар концепцияларини икки

гуруҳга бўлади:

- формацион ва цивилизацион ёндашувлар;
- модернизация ва постмодернизм концепцияси.

Фуқаролик жамиятининг замонавий концепцияларининг асосий ёндошувлари

Формацион ёндошув	Цивилизацион ёндошув	Модернизация ёндошуви
Фуқаролик жамияти тушунчаси капиталистик тизимга боғланади ва кенг (яъни жамиятнинг шакли сифатида) ва тор (яъни иқтисодий ва сиёсий муносабатлар ўратсидаги шаклланадиган муаян ижтимоий ташкилотлар мажмуаси сифатида) маъноларда	Фуқаролик жамиятини цивилизация тарраққиёти контекстида кўриб чиқади. Унинг назарий асосларини О.Шпенглер, А.Тойнби ва П.Сорокин асрларарида яратилган. Уларга қараганда, фуқаролик жамияти бошқа ижтимоий шакллардан аввало юксак цивилизация даражаси билан ажралиб туради. Унинг асосий меъзони сифатида эса инсоғн, унинг эркинлиги, ривожланиш ва ижодийлик имкониятлари,	Модернизация концепцияларида (А. Турен, Ю. Хабермас, Э. Гидденс, З. Бауман ва б.) фуқаролик жамияти аъанавий урнини эгаллаган ёки замонавий жамиятга хос бўлган белгиларни шакллантирадиган жамияти тушунилади.

тушунилади.   шунингдек   бошқа
инсонлар билан тинчлик в
тотувликда   яшаш
қобилиятлари тан олинади

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда фуқаролик жамиятининг қуйидаги ғоявий-фалсафий доктриналари кўрсатилади:

- «бюрократик давлат социализми доктринаси»;
- «авторитар давлат капитализми доктринаси»;
- «демократик социализм доктринаси»;
- либерал-демократик (“бозор демократияси”).

Бюрократик давлат социализми учун фуқаролик жамияти – бу буржуа, капиталистик жамият, у хусусий мулкка ва ёлланма меҳнатга асосланади. Бюрократик-давлат социализми тарафдорлари фуқаролик жамиятини ижтимоий нотенглик ва жамиятда кучайиб бораётган кескинлик сабаби деб билади.

Авторитар-давлат капитализми фуқаролик жамиятини хусусий бизнес, оилавий-қариндошлик ва бошқа нодавлат муносабатлар соҳаси бўлиб, ўзида капиталистик давлатнинг ижтимоий-иқтисодий базасини мужассам қилади, деб ҳисоблайди.

Демократик социализм концепцияси тарафдорларига кўра фуқаролик жамияти - ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва институтлар мажмуи, у демократик давлат билан бирга ижтимоий (иқтисодий, сиёсий ва ҳ.) демократия асосини ташкил қилади.

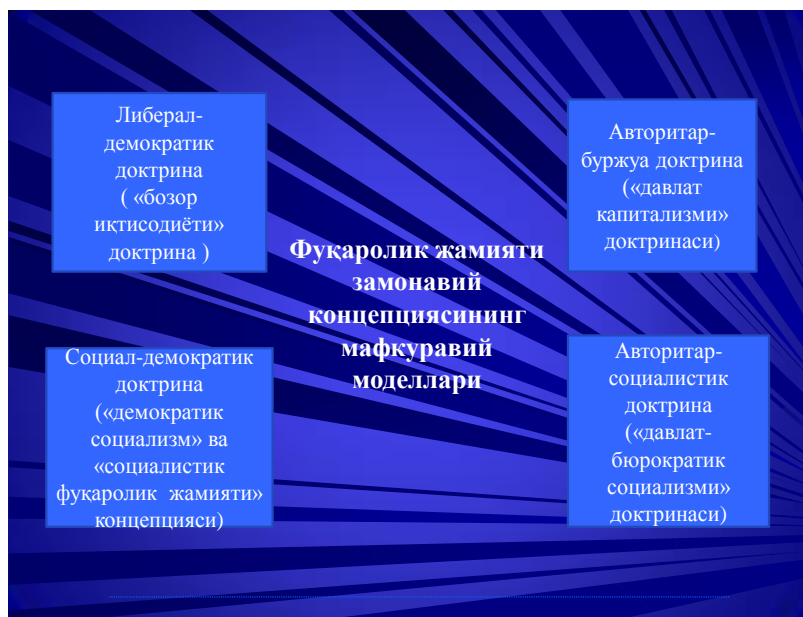
“Бозор демократияси” назариётчилари фуқаролик жамиятини бозор демократияси жамияти аналоги деб билади. Улар фикрича, фуқаролик

жамияти иқтисодий жамият бўлиб, иқтисодий ҳаётни бошқариш имкониятларида чекланган ва ижтимоий бирлашмалар ва ҳаракатлар томонидан назорат қилинади.

Шундай қилиб, фуқаролик жамияти ғоясининг қайта жонланишида жамиятни давлатлаштиришга, жамият ҳаётида давлат роли ва таъсирининг фавқулодда ўсишига қарши ҳаракатни кўриш мумкин. Ч.Тэйлор, Э.Арато, Р.Дворкин ва бошқа тадқиқотчилардан иборат бўлган ўзига хос норматив дискурс ҳам шаклланганлигини айтиш мумкин¹⁴. Шунингдек, нодавлат соҳанинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ва ўз-ўзини ташкиллаштириш аҳамияти юзасидан, энг муҳим қуйидаги концепциялар ажратилади:

- либерал анъана концепцияси;
- американча коммунитариз концепцияси;
- европача неоконсерватизми концепцияси;
- пост-марксистча концепция.

Фуқаролик жамиятининг либерал анъана ғояси умуман олганда янги нарса эмас. Фуқаролик жамияти ҳақидаги тасаввурлар мумтоз инглиз либерализмидаёқ ишлаб чиқилган.

¹⁴ Гончаров Д. Нормативная дискуссия о гражданском обществе: основные направления. Москва. 2010. С. 86

Фуқаролик жамияти концепциясининг америкача маданий ва тарихий контекстида «республиканизм» идеали билан боғлиқ эди. У XX ўз-ўзини бошқариш ва ўз-ўзини ижтимоий ташкиллаштиришга асосланувчи, тенг ҳуқуқли фуқаролар томонидан тузилган америка коммуналари, яъни локал бирлашмаларнинг уйғун ва фаолликдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақидаги тасаввурларга асосланади.

Мазкур коммуналар ўз-ўзини ташкиллашуви ўзига хос фуқаролик жамияти типии билан қўллаб-қувватланган, бу ҳақда батафсил А. де Токвил ёзади. Демократик маданият бунда коммунал ўзаро ҳамкорлик ва шерикчилик кадриятларини, шунингдек христиан ахлоқи кадриятларининг юқори даражадаги амалиёти билан фарқланади. Шунинг билан бирга, коммунитаристик лойиҳа тарафдорлари кузатганидек, жамоавий кадриятлар индивидуал кадриятлардан устун бўлиб, индивидлар ўзаро ишонч ва ҳамкорлик муҳитида ўз қизиқишларини уюшма қизиқишларига бўйсундиришга тайёр бўлган¹⁵.

Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, мумтоз марксизм замонавий дискурсининг алоҳида концептуал йўналиши сифатида фуқаролик жамиятини келиб чиқишини, жамиятнинг феодал-аристократик патерналистик тизими ўрнига коммерция капитализми давридаги иқтисодий партикуляриزم билан боғлаган. Бироқ Маркс унда индивидуал эркинлик ва автономияни эмас, синфий жамиятда объектив мавжуд бўлган нотенгликни, эркисизлик ва ижтимоий-иқтисодий бегоналашувни беркитувчи, яъни, ташқи шаклни кўрган холос¹⁶.

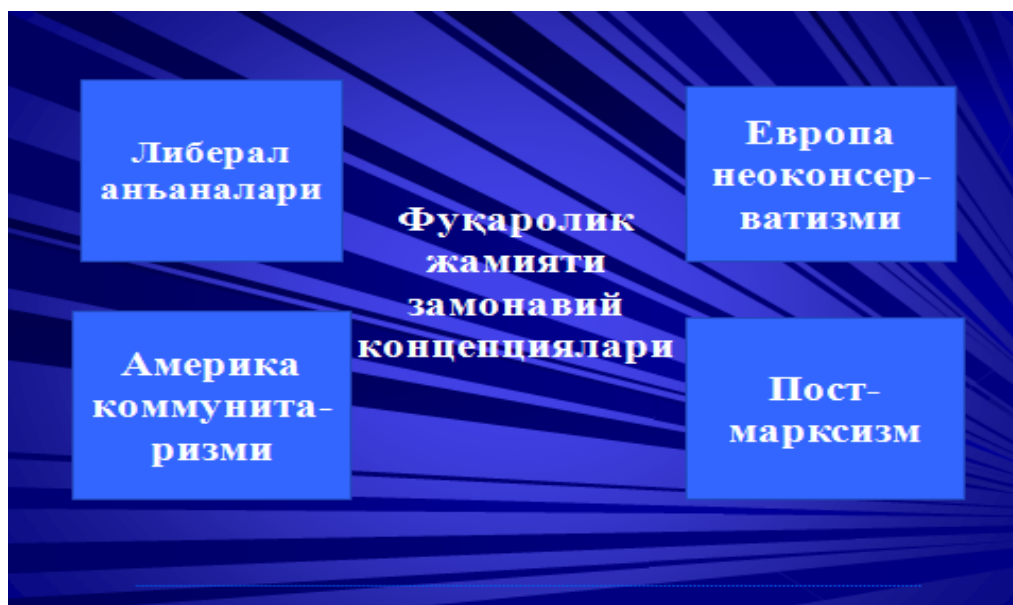
Кейинроқ эса постмарксистик лойиҳа доирасида амал қилувчи назариётчилар, фуқаролик жамияти ғоясини қайтадан кўриб чиқишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб, постмарксистик тушунишда, у қуйидагича асосланади «охирги вақтларда пайдо бўлаётган, жамиятнинг, эркин эҳтиёрий

---

¹⁵ Walzer M. 1995. Concept of Civil Society – Walzer M., ed. Toward a Global Civil Society. Providence RI: Berghahn Books.

¹⁶ Baker G. 2002. Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices.

ассоциациялари, шунингдек, ҳуқуқий ва оммавий институтлари доирасида амалга оширилувчи жамоавийликнинг номумтоз шакллари, нафақат давлат доирасидан, балки капиталистик бозор иқтисодиёти чегарасидан ҳам чиқиб кетмоқда»¹⁷. Бу ерда диққат марказида, биринчидан, давлат-бюрократик машинасининг, умумий манфаатлар давлати шароитида, таъсир доирасининг кенгайиши, иккинчидан, жамиятга трансмиллий корпорациялар ва глобаллашув даврининг марказлашган иқтисодиёти томонидан бўлган ҳавфи туради.

Фуқаролик жамиятининг замонавий концепцияларини кўриб чиқар эканмиз, уларда мазкур феноменнинг онтологик ва гносеологик жиҳатларига ижтимоий қарашлар хилма-хиллигини кўрамиз. Таъкидлаш ўринлики, фуқаролик жамиятининг замонавий концепциялари ижтимоий муаммолар таҳлилининг тизимли мезонларини ишлаб чиққанлиги ва илмий ҳамжамият олдига оригинал концептуал ва амалий ечимини талаб қилаётган янги масалаларни кўндаланг қилиб қўйганлиги. XX аср нафақат техник прогресс, балки тизимли фикрлаш шаклланиши ва ҳукмронлиги даври бўлганлигини олимлар билади. Айнан шундай вақтда, фуқаролик жамияти – ижтимоий борлиқнинг тизимли таҳлили контекстида ўрганила бошланади. Бу албатта, бугун олим-файласуфларга замонавий ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий

¹⁷ Arato A. 1981. Civil Society Against the State: Poland, 1980-81 – Telos, #47.

жараёнларни нафақат моделлаштириш имкониятини, балки, уларнинг келажаги ҳақида аниқ тасаввурлар пайдо бўлишга олиб келади. Бугунги кунда ҳам фуқаролик жамиятини ўрганиш масалаларида бир катор муаммолар мавжуд: фуқаролик жамиятининг давлат ва жамият дихотомияси ёки шериклиги чегараси, фуқаролик жамияти институтларининг индивид шахсий ҳаётига даҳл қилиши чегараси қаерда, фуқаролик жамиятини тушунишнинг базавий асослари, фуқаролик жамиятини тушунишнинг универсал ёндашувлари мавжудми каби масалалардир.

Шунинг билан бирга, фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар ва тасаввурлар генезиси, мазкур феномен антик ва ўрта асрларда – давлат қизиқишлари жамият, ва албатта хусусий қизиқишлардан устуворлиги контекстида талқик этилганлигидан далолат беради. Антик ва ўрта асрлар олимлари ижодида давлат, жамиятдаги ижтимоий муносабатларни бошқариб турган бош институт саналган. Мазкур жиҳат инсоният ривожининг дастлабки босқичида, давлат ва жамият ўзаро ҳамкорлиги ва дихотомияси борасидаги концепциялар йўқлигининг асосий омили ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти концептуал дискурсининг антик парадигмаси – фуқаронинг ижтимоий бошқарув соҳасидаги роли ва ўрнини аниқлашдан иборат бўлган. Агар улардан баъзилари, фуқаролар давлатдан муайян даражада автономдир (Арасту), бошқалар давлат бошлиқларини фуқаро ва жамият ҳаётини регламентация қилишга чақирган (Афлотун). Уларнинг ҳар бири имкони борича идеал давлат қурилмасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Айнан шу жиҳат фуқаролик жамияти кейинги концептуал ишланмалари турли талқини ва ёндашувларни келтириб чиқарди.

Ўрта аср мутафаккирларининг антик давр олимларидан фарқи, уларнинг ижтимоий муносабатларни, давлат ва жамият муносабатлари шу жумладан, теологик характерга эга, антик фалсафа эса ижтимоий муносабатларни турли рангларда кўриб чиқади, шу нуқтаи назардан фуқаролик жамияти диний парадигмаси ўрта асрларда шакллана бошлаган дейиш мумкин.

Шарқнинг фуқаролик жамиятини концептуал тушунишидаги ўзига хос жихат, уларнинг мазкур феноменга оид талқинлари фазилат, маърифат ва ўзаро масъулият тушунчалари призмаси орқали амалга оширилганлигидадир, бунда ижтимоий-фалсафий фикр ўз диққатини давлат бошқарувчилари ва жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларнинг ахлоқий-эстетик жихатларига қаратган.

Янги даврда давлат роли масаласи янгича англай бошланади: агар антик давр ва ўрта асрларда ижтимоий-фалсафий фикр давлат устуворлигига қаратилган бўлса, бу даврга келиб, мазкур нисбатда инсон (фуқаро) феномени, ўз ҳуқуқлари, эҳтиёжи ва қизиқишлари билан биргаликда устувор аҳамият касб эта бошлайди. Давлат фақат мана шу қизиқишларни мавжуд бўлган қонуний тизим доирасида амалга оширилишини таъминловчи институт сифатида гавдаланади.

Янги давр ижтимоий-фалсафий тафаккури фундаментал ютуғи, давлат ва жамият тушунчаларини ажратганлигида, бу фуқаролик жамиятини тушунишда классик парадигмасининг шаклланишига асос бўлган эди. Бу ўз навбатида, “давлат – фуқаролик жамият” дихотомияси кузатилувчи концепциялар шаклланишига олиб келади. Биринчи маротаба Янги давр мутафаккирлари давлат ва жамият қизиқишларининг турлича бўлишига ўз диққат эътиборини қаратади, бунда давлат қонун устуворлигига таянса, жамият эса хусусий мулкка. Фуқаролик жамияти ҳақидаги концептуал дискурсининг асосий муаммолари сифатида, давлатнинг роли ва давлат ва жамият ўзаро муносабатларининг мезонлари қандай (ахлоқий идеал ва реал сиёсат нисбати мезонлари) деган масала кўндаланг туради.

Фуқаролик жамияти феноменини концептуал қайта тушунишда кузатилган жиддий ривожига қарамай, илмий позицияларни ўрганиш асосида, уларнинг қарашлари турли ғоявий асосдан маҳрум эмаслиги аниқланди, бу эса ўз навбатида, фуқаролик жамияти мазмун ва моҳиятини тушунишда субъективизмнинг кучайишига олиб келган. Ва яна бир камчилиги сифатида давлат ва жамият ўртасидаги чегаралар ҳануз

белгиланмаганлиги масаласи бўлиб, бу мазкур йўналишда илмий тадқиқот ишларини олиб боришда маълум даражада тўсқинлик қилади.

Фуқаролик жамиятини ўрганишда замонавий ижтимоий-фалсафий тафакурнинг муҳим ютуғи сифатида эса, бу соҳани ўрганишнинг янги илмий ёндашуви сифатида – тизимли парадигманинг шаклланиши бўлди. Ўз навбатида, бу фуқаролик жамиятининг норматив идрок этишдан уни трансформациялашаётган фуқаролик жамиятини замонавий концептуал дискурси турли йўналишларини ўрганиш контекстида, эмпирик таҳлил қилишга ўтиш тенденцияларини кучайтирди.

Умуман, ҳозирги замон илғор демократик мамлакатлар жамиятшунос олимларининг фуқаролик жамияти тўғрисидаги назарий қарашлари бир тизимга келтирилса, у ҳолда фуқаролик жамияти – бу:

биринчидан, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли органлар тазийқлари, аралашилари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамияти бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўладилар.

II БОБ. ДАРС ЖАРАЁНИДА ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ УСЛУБЛАРИ

Олий таълим муассасаларида таълим жараёни самарадорлигини ошириш, талабаларга бериладиган назарий билимларини такомиллаштириш мақсадида ҳозирги даврда кенг фойдаланиб келинаётган *“Ақлий хужум”, “Ажурли арра”, “Асалари галаси”, “Агар мен...”, Блиц- сўров”, “Бахс-мунозара”, “БББ”, “Балиқ скилети”, “Бурчаклар”, “Венн диаграммаси”*, *“Галереяни айланиш”, Давралар”, “Жадвал”, “Зинама-зина”, “Инсерт”, “Кластер”, “Кунга боқар”, “лойихалаш”, “Муоммоли вазият”, “ Нилуфар гули”, “Нима учун?”, “Рақамлар”, “Синквейн”, “SWOT – таҳлил жадвали”, “Тоифалаш жадвали”, “Тушунчалар таҳлили”, “Т –схема”, “ФСМУ”, “Чархпалак”, “Юмалоқланган қор”, “Қорбўрон”, Қарорлар шажараси”, “Қандай?”. “Қора қути”, *ва шу каби бир қатор интерфаол метод ва педагогик технологиялар мавжуддир.**

“Фуқаролик жамияти” фанидан дарс ўтаётган ўқитувчи, мазкур интерфаол методлардан дарс жараёнида фойдаланиш учун мавзу моҳияти билан келиб чиққан ҳолда, улардан 3-4 тасини белгилаб, дарсни лойихалаштириши мақсадга мувофиқдир.

Қуйида биз юқорида қайд этилган, машғулотда қўлланиладиган метод ва технологияларнинг моҳияти, унинг тузилиши ҳамда ташкил этиш услублари ҳақида қисқачав тўхталиб ўтамиз:

2.1. “Тақдимот” методи ўрганиладиган мавзу моҳиятини компьютер хизматидан фойдаланилган ҳолда слайдлар мажмуаси ёрдамида очиб берилишини таъминлайди. Методни қўллашда мавзунинг асосий ғоялари, таянч тушунчалари, муҳим хусусиятлари кичик матн, жадвал, тасвир, схема, расм ва диаграммалар асосида ёритилади. Ушбу метод талабаларда мавзу мазмунини образли, яхлит тарзда ўзлаштириш кўникмаларини шакллантиради.

2.2. “Савол-жавоб” методи мавзунинг талабалар томонидан қандай ўзлаштирилганлик даражасини аниқлаш учун хизмат қилади. Бунда ўқитувчи моҳияти ёритилган мавзу юзасидан саволлар тайёрлайди ва уларни талабаларнинг эътиборларига ҳавола этади. Талабалар берилган саволларга жавоб қайтариш орқали мавзунинг ўзлаштирилганлик даражасини намоён этадилар. Методни қўллашнинг самарадорлиги савол-жавобларнинг аниқ, қисқа ва тушунарли тарзда ифода этилиши, айнан мавзуга доир бўлишига боғлиқ.

2.3. “Менга сўз беринг” методи талабаларда ўрганилаётган мавзу, муҳокама қилинаётган масала ёки тадқиқ этилаётган муаммо бўйича шахсий фикр-мулоҳазаларини билдириш, фикрларини далиллар билан исботлаш, уларни ҳимоя қилиш, мантиқий хулосаларни илгари суриш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Метод ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги таълимий ҳамкорликни қарор топширишга ёрдам беради. Машғулот жараёнида ушбу методни қўллашда талабалар дарснинг ташкилий жиҳатлари, самарадорлиги хусусида ўз фикрларини баён қилиш имкониятига эга бўладилар.

2.4. “Рақамлар” методи ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўп сонли (20, 30, 40 ва ҳ.з.) талабаларни муайян фаолиятга жалб этиш орқали маълум топшириқ ёки масалани ҳал этиш, шунингдек, гуруҳларнинг ҳар бир аъзоси имкониятларини аниқлаш, уларнинг қарашларини билиб олиш мумкин. Ушбу метод асосида ташкил этилаётган машғулотда ҳар бирида 4, 5 ёки 6 нафардан иштирокчи бўлган 4, 5 ҳамда 6 та гуруҳ ўқитувчи томонидан ўртага ташланган муаммо (масала)ни муҳокама қилади. Белгиланган вақт ниҳоясига етгач, ўқитувчи гуруҳларни қайта тузади. Қайтадан шаклланган гуруҳларнинг ҳар бирида аввалги гуруҳлардан биттадан вакил бўлади. Янги шаклланган гуруҳ аъзолари ўз жамоадошларига аввалги гуруҳи томонидан муаммо (масала) ечими сифатида тақдим этилган хулосани баён этиб берадилар ва мазкур ечимларни биргаликда муҳокама қиладилар.

2.5. “Тушунчалар таҳлили” методи. Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- талабаларга мавзуга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- талабалар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади; ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди. *Талабалар билимини аниқлаш мақсадида, уларга шундай топшириқ берилиши мумкин:*

Мавзуга оид таянч тушунчаларни аниқланг ва “Тушунчалар тавсифи” методи ёрдамида уларнинг мазмунини ёритинг, муҳим белгиларини кўрсатинг

“Тушунчалар тавсифи” методи		
Тушунча	Мазмуни	Муҳим белгилари

2.6. Кластер методи

КЛАСТЕР

(Кластер-тутам, боғлам) ахборот харитасини тузиш йўли-барча тузилманинг моҳиятини марказлаштириш ва аниқлаш учун қандайдир бирор асосий омил атрофида ғояларни йиғиш бўлиб, убилимларни фаоллаштиришни тезлаштиради, фикрлаш жараёнига мавзу бўйича янги ўзаро боғлиқ тасаввурларни эркин ва очик жалб қилишга ёрдам беради.

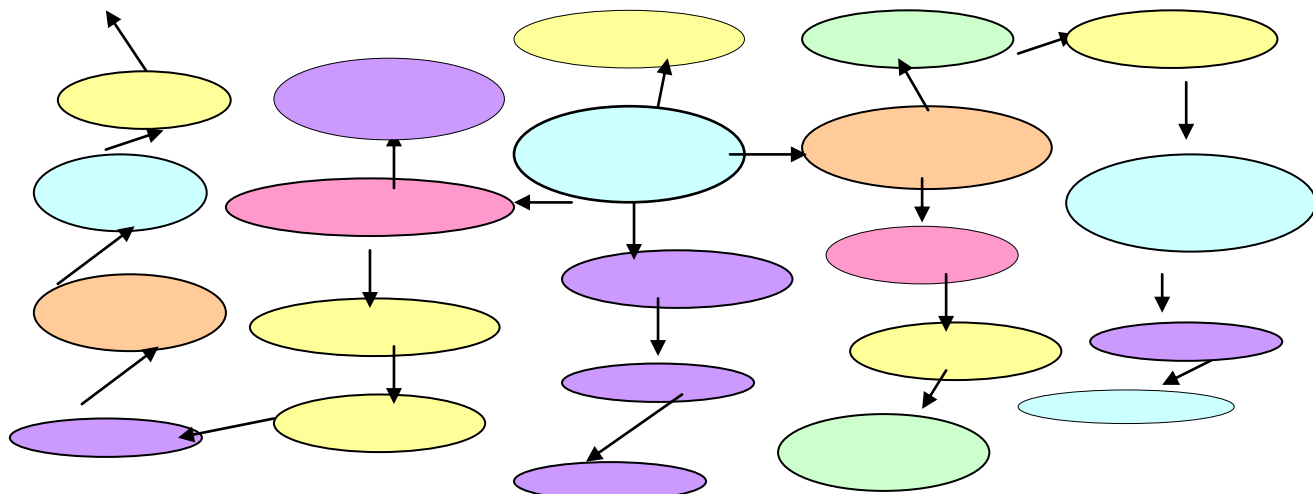
Кластерни тузиш қоидаси билан танишадилар. Ёзув тахтаси ёки катта қоғоз варағининг ўртасига асосий сўз ёки 1-2 сўздан иборат бўлган мавзу номи ёзилади

Бирикма бўйича асосий сўз унинг ёнида мавзу билан боғлиқ сўз ва таклифлардан иборат кичик доирачалар - “йўлдошлар” ёзиб қўйилади. Уларни “асосий” сўз билан чизиқлар ёрдамида бирлаштирилади. Бу “йўлдошларда” “кичик йўлдошлар” бўлиши мумкин. Ёзув ажратилган вақт давомида ёки ғоялар тугагунча давом этиши мумкин.

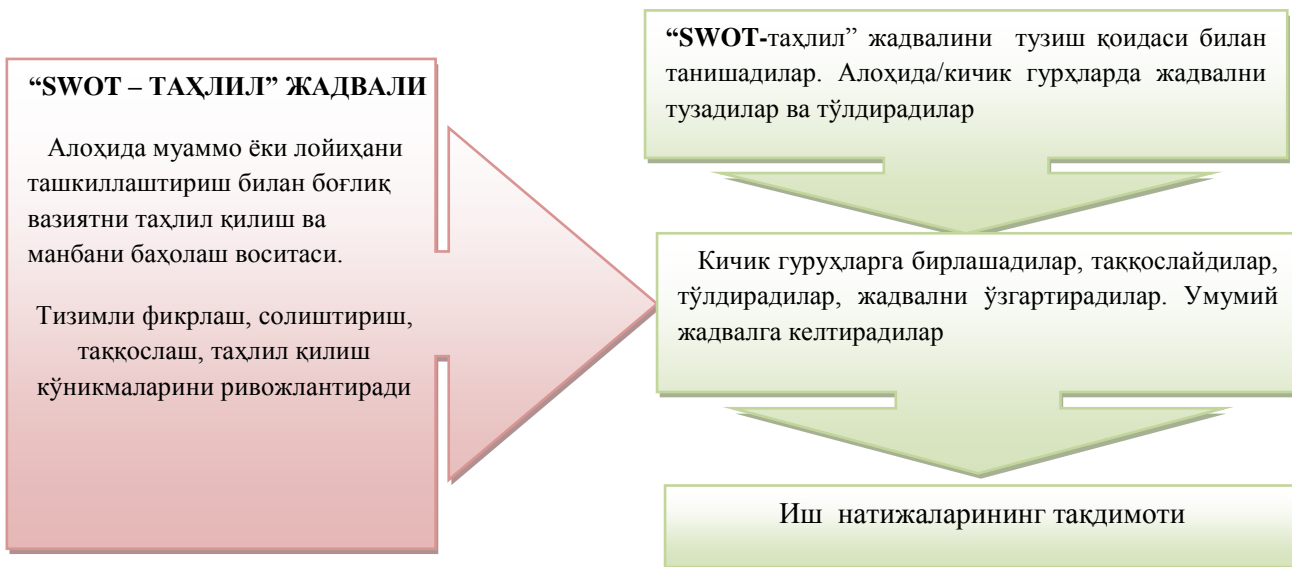
Муҳокама учун кластерлар билан алмашинадилар.

Кластерни тузиш қоидаси

1. Ақлингизга нима келса, барчасини ёзинг. Ғоялари сифатини муҳокама қилманг, фақат уларни ёзинг.
2. Хатни тўхтатадиган имло хатоларига ва бошқа омилларга эътибор берманг.
3. Ажратилган вақт тугагунча ёзишни тўхтатманг. Агарда ақлингизда ғоялар келиши бирдан тўхтаса, янги ғоялар келмагунча қоғозга расм чизиб туринг.

2.7. “SWOT – ТАҲЛИЛ” ЖАДВАЛИ

“SWOT – таҳлил” жадвалининг номи инглизча сўзларнинг бош ҳарфларидан тузилган:

Strengths – кучли томони, ташкиллаштиришнинг ички манбалари мавжудлиги назарда тутилади;

Weakness – кучсиз томони ёки ички муаммоларнинг мавжудлиги;

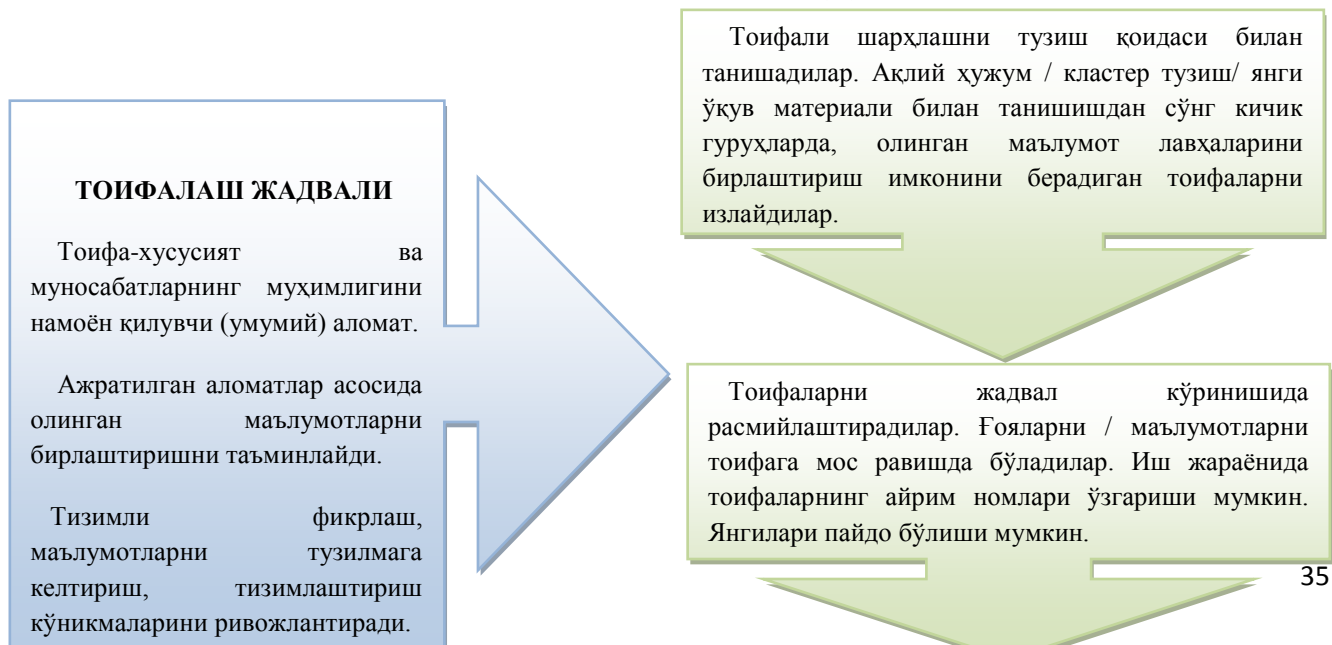
Opportunities – ташкиллаштиришдан ташқарида ривожланиш учун мавжуд, имкониятлар;

Threats – ташқи муҳитда ташкиллаштиришнинг муваффақиятига таъсир этувчи хавф-хатарлар.

“SWOT - таҳлил” жадвали

S	W
O	T

2.8..ТОИФАЛАШ ЖАДВАЛИ

Тоифалаш шарҳини тузиш қондаси

1. Тоифалар бўйича маълумотларни тақсимлашнинг ягона усули мавжуд эмас.
2. Битта мини (кичик) гуруҳда тоифаларга ажратиш бошқа гуруҳда ажратилган тоифалардан фарқ қилиши мумкин.
3. Таълим олувчиларга олдиндан тайёрлаб қўйилган тоифаларни бериш мумкин эмас, бу уларнинг мустақил танлови бўла қолсин.

Тоифалаш жадвали

Т о и ф а л а р				

2.9. ФСМУ технологияси

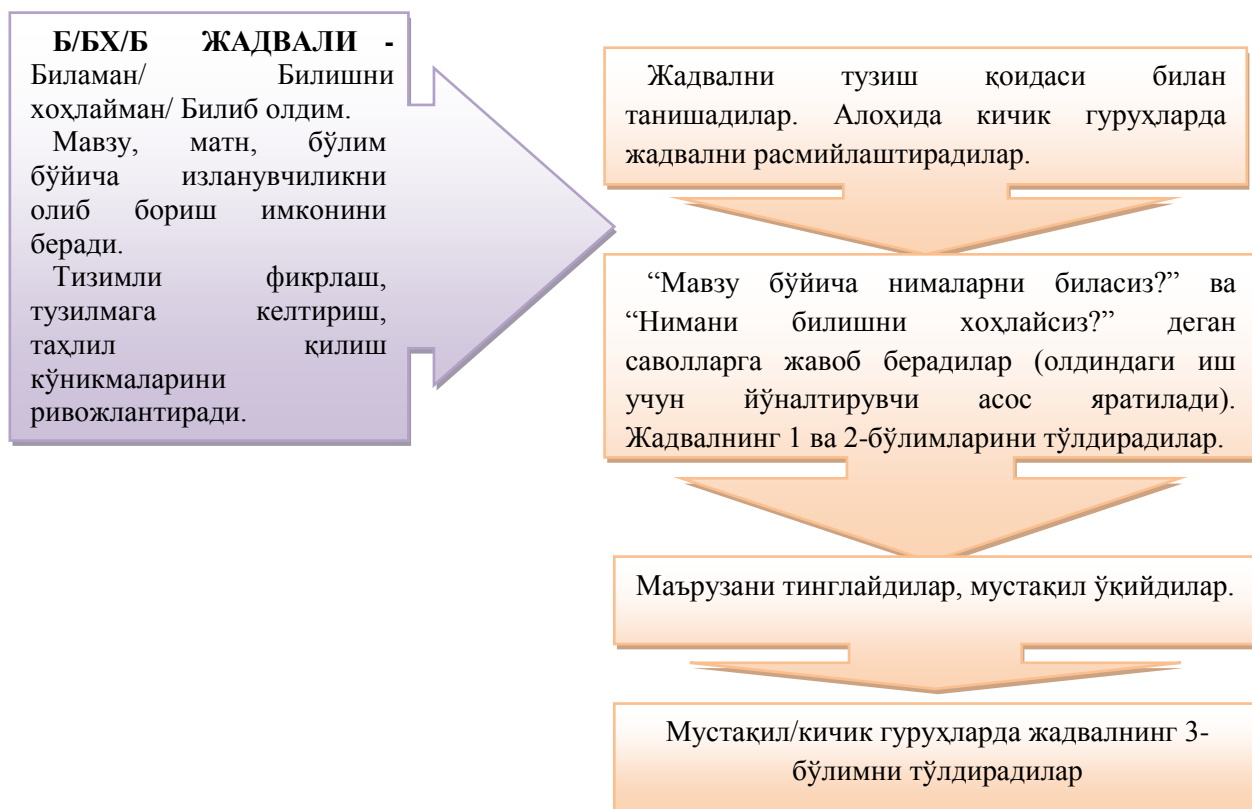
- (Ф) – Фикрингизни баён этинг.
- (С) – Фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг.
- (М) – Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг.
- (У) – Фикрингизни умумлаштиринг.

Ушбу технология тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрига бошқаларни ишонтиришга, очиқ-ошкора баҳслашишга, эгалланган билимларни таҳлил қилиши, уларни қай даражада эгаллаганини баҳолашга ҳамда тингловчиларни баҳслашиш маданиятига ўргатади.

Фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар эволюциясини Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқинида ифодаланг

Ф	Фикрингизни баён этинг.
С	Фикрингиз баёнига бирор сабаб кўрсатинг.
М	Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг.
У	Фикрингизни умумлаштиринг.

2. 10. Б/БХ/Б ЖАДВАЛИ -

**”Марказий Осиё мутафаккирларининг фуқаролик жамиятини қуриш
 ҳақидани ғоялари ва уларни амалиётда қўлланилиши” мавзуси асосида
 Б/Б/Б жадвалини тўлдилинг.**

Б/БХ/Б жадвали

Биладан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

2.11. Инсерт жадвали:

Инсерт жадвалининг тузилиши ва уни тўлдириш қоидаси билан танишадилар.

Инсерт жадвали:

- маълумотларни системалаштиришни (мустикал ўқиш/ маъруза эшитиш жараёнида олинган), уни тасдиқлаш, аниқлаштириш ёки рад этиш; қабул қилинаётган маълумотнинг тушунарлилигини назорат қилиш, аввал эгалланган маълумотни янгиси билан боғлаш қобилиятларини шакллан тиришни таъминлайди;

- ўқув маълумотини мустикал ўргангандан сўнг қўлланилади.

Ўқиш жараёнида олинган маълумотларни индивидуал ҳолда системалаштирадилар;

Матнда кўйилган белгилар асосида жадвал устунларини тўлдирадилар:

V - .... ҳақидаги билимларимга жавоб

беради;

«-» - .... ҳақидаги билимларимга қара-

ма-қарши;

+ - янги маълумотлар

Инсерт жадвали

V	+	-	?

2.12. Концептуал жадвал

///

Концептуал жадвал ўрганилаётган ҳодиса, тушунча, фикрларни икки ва ундан ортиқ жиҳатлари бўйича таққослашни таъминлайди.

Тизимли фикрлаш, маълумотларни тузилмага келтириш, тизимлаштириш кўникмаларини пивожпантипали

Концептуал жадвални тузиш қоидаси билан танишадилар. Таққосланадиганларни аниқлайдилар, олиб бориладиган таққосланишлар бўйича хусусиятларни ажратадилар

Алоҳида ёки кичик гуруҳларда концептуал жадвални тўлдирадилар.

- *Узунлик бўйича* таққослар (фикр, назариялар) жойлаштирилади;

- *Ётиги бўйича* таққослаш асосида олиб бориладиган турли тавсифлар ёзилади.

**“Фуқаролик жамияти ҳақидаги ғоялар эволюцияси” мавзусига доир
Концептуал жадвал тузиш**

Тушунчаларга ёндашувлар	Тавсифлар, тоифалар, хусусиятлар ва бошқалар			
Фуқаролик жамияти				
Марказий Осиё мутафаккирларининг Фуқаролик жамиятини қуриш ҳақидаги ғоялари				
Фуқаролик жамияти концепциясининг антик илдизлари				
Ғарб мутафаккирларининг ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ҳақидаги концепциялари				
Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар				

2.13. “Синквейн” технологияси. Синквейн технологиясини тузиш ва ундан фойдаланиш қоидаси. Бунда талабалар “Фуқаролик жамияти” фанига оид бирор тушунчани танлайдилар. Тушунчадаги асосий калит сўз ҳаракатга келтирилиб, унинг маънодош(синоним) сўзи топилади. Масалан “Давлат”, “Демократия” ни калит сўз сифатида танласак, у куйидаги қоида асосида бажарилади.

**“СИНКВЕЙН” – бу беш қатордан иборат бўлиб, унда бир тушунча
хақида ахборот берилади.**

Биринчи қаторда – мавзу (калит сўз) берилади;

Иккинчи қаторда – унга бир ёки иккита аниқловчи танланади;

Учинчи қаторда – унга ҳаракат-ҳолат (феъл) билан тўлдирилади;

**Тўртинчи қаторда – сўз ҳар хил усул билан ёйиқ гапга
айлантирилади;**

**Бешинчи қаторда – калит сўзнинг маънодоши (синоними)
келтирилади.**

Калит сўзлар: Давлат, Демократия

**II БЎЛИМ. МАЪРУЗА МАШҒУЛОТИНИ ТЕХНОЛОГИК ЛОЙИҲАЛАШ ВА
АМАЛИЙ ТОПШИРИҚЛАР**

III БОБ. МАЪРУЗА МАШҒУЛОТИНИНГ ТЕХНОЛОГИК ЛОЙИҲАСИ

3.1.Технологик паспорт

**2-Мавзу   ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ
(Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқини асосида)**

Маърузага ажратилган вақт – 2 соат		Талабалар сони – 60 нафар
Ўқув машғулотининг шакли ва тури		Маъруза (янги билимларни баён этиш дарси)
Ўқув машғулоти- нинг таркабий тузилмаси	<p>1. Ташкилий масалаларни ҳал қилиш, маъруза мавзуси ва унинг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида маълумотлар бериш.</p> <p>2. “Рақамлар” методи асосида гуруҳларга маъруза матнини тарқатиш.</p> <p>3. Мавзуга оид таянч тушунчаларни аниқлаш.</p> <p>4. Маъруза моҳиятини “Тақдимот” методи асосида ёритиб бериш.</p> <p>5. Фуқаролик жамияти : ғоялар эволюциясининг асосий тушунчаларини Тушунчалар тавсифи” ҳамда “Кластер” методи асосида талабалар томонидан баён этишни ташкиллаштириш</p> <p>6. “Савол-жавоб” методи ёрдамида талабалар томонидан ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш.</p> <p>7. “Менга сўз беринг” методи ёрдамида Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси, янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар тўғрисида талабаларнинг билим даражасини ўрганиш ва таҳлил қилиш</p> <p>8. Машғулотни якунлаш.</p>	
Ўқув назарий машғулот мақсадлари	<p>“Фуқаролик жамияти ғоялар эволюцияси” номли маъруза мавзусини Шарқ ва Ғарб мутафаккирлар талқинида унинг мазмун - моҳиятини, назарий асосларини, концепцияларини талаба-ёшлар онгига чуқур сингдириш, уларнинг мазкур масалага доир билим ва тасаввурларини кенгайтириш, мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш, мавзу юзасидан амалий топшириқларни бажариш кўникма-ларини ҳосил қилиш ва такомиллаштиришга амалий ёрдам бериш ҳисобланади.</p>	
Педагогик вазифалар:		Ўқув фаолияти натижалари:

<ul style="list-style-type: none"> * Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси хусусида тушунчалар бериш; * Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари юзасидан билим бериш; * Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар ва уларнинг моҳиятини манбалар асосида тушунтириш. 	<ul style="list-style-type: none"> * Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси хусусидаги тушунчаларга эга бўладилар; * Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари юзасидан билим ва тушунчаларга эга бўладилар; * Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар ва уларнинг моҳиятини манбалар асосида ўрганадилар ва уларнинг моҳиятини англаб оладилар.
Таълим методлари	График органайзерлар ва интерфаол таълим методлари: “Ақлий ҳужум”, “Тақдимот”, “Рақамлар”, ”Синквейн”, “Менга сўз беринг”, ”Савол-жавоб”, “Тушунчалар таснифи” ва “Кластер” методларидан фойдаланиш
Таълимни ташкил этиш шакли	Маъруза, кенг қамровли, жамоавий, жуфтликда ишлаш.
Дидактик воситалар	Мавзуга оид манбалар, плакатлар, маъруза матни, тақдимот
Таълимни ташкил этиш шароити	Махсус техник воситалар билан жиҳозланган хона
Назорат	Жорий назорат, савол-жавоб, тест

3.2. МАЪРУЗА МАШҒУЛОТИНИНГ ТЕХНОЛОГИК ХАРИТАСИ

2-Мавзу ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ

(Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқинида)

Ишлаш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	Талаба
<i>Тайёр- гарлик босқичи</i>	<p>1. Мавзу бўйича ўқув материални тайёрлайди.</p> <p>2. Кириш маърузаси учун тақдимот слайдларини тайёрлайди.</p> <p>3. Талабаларнинг ўқув фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқади.</p> <p>4. Ўқув материални ўрганишда фойдаланиладиган адабиётлар рўйхатини тайёрлайди.</p>	
<p><i>1-босқич.</i></p> <p>Ўқув машғулотига кириш (15 дақиқа)</p>	<p>1.Талабаларни машғулот мавзуси билан таништиради (1-слайд)</p> <p>2. Талабаларни ўқув фаолиятини баҳолаш мезонлари билан таништиради (2-слайд).</p> <p>3. Иккинчи машғулот режаси ва ўқув фаолияти натижалари билан таниш-тиради (3-слайд).</p> <p>4.Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар билан таништиради (4-слайд)</p> <p>5.Мавзуга оид адабиётлар рўйхатини тақдим этади (5-слайд)</p> <p>6. Талабаларни фаоллаштириш учун саволлар беради (6-слайд)</p>	<p>Тинглайдилар</p> <p>Тинглайдилар</p> <p>Тинглайдилар ва ёзиб оладилар</p> <p>Тинглайдилар, ёзиб оладилар</p> <p>Тинглайдилар, ёзиб оладилар</p> <p>Берилган саволларга жавоб берадилар</p>

<p>2-босқич.</p> <p>Асосий қисм-англаш босқичи</p> <p>(55 дақиқа)</p>	<p>1. Power Point дастури ёрдамида мавзу моҳиятини ёритиб беради:</p> <p><i>(1-масала.7-9);(2-масала-12-16); (3-масала- 17-33);(4-масала-34—41)-слайдлар).</i></p> <p>2. Плакатлар моҳиятини ёритади.</p> <p>3. Талабаларга назорат саволларини беради (42-слайд).</p> <p>4. “Рақамлар” методи бўйича талабаларни гуруҳларга ажратиб, мавзуга оид материални тарқатади ва топшириқлар беради (43-слайд)</p>	<p>Тинглайдилар, конспектлаштирадилар</p> <p>Тинглайдилар</p> <p>Саволларга жавоб берадилар</p> <p>Кичик гуруҳларга бириккан ҳолда берилган топшириқни бажарадилар</p>
<p>3-босқич.</p> <p>Яқуний қисм фикрлаш босқичи</p> <p>(10 дақиқа)</p>	<p>1. “Менга сўз беринг” методи асосида топшириқ ечимларини баён этишлари учун имкон беради.</p> <p>2. Гуруҳларнинг жамoa томонидан берилган саволларга жавоб қайтаришлари учун шароит яратади.</p> <p>3. Талабаларга мустақил ишлаш учун топшириқ бериб, унинг баҳоланишига оид мезонларни эълон қилади Мавзу бўйича умумий хулоса қилади.</p> <p>4. Фаол иштирок этган талабаларнинг билим ва кўникмаларини баҳолайди.</p> <p>6. Навбатдаги машғулотда кўриладиган масалани эълон қилади ва мустақил тайёргарлик кўришларини сўрайди.</p> <p>.7. Адабиётлар рўйхати тавсия этилади.</p>	<p>Топшириқ бўйича ечимларни баён этадилар</p> <p>Берилган саволларга жавоб қайтарадилар</p> <p>Ўқитувчи томонидан берилган топшириқни ёзиб оладилар</p> <p>Тинглайдилар</p> <p>Тинглайдилар</p> <p>Тинглайдилар, ёзиб оладилар</p>

3.3.МАЪРУЗА МАШҒУЛОТИНИНГ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Таълим бериш технологиясининг модели	
2-мавзу	ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ (Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари талқинида)

2-слайд

Талабалар ўқув фаолиятини баҳолаш мезонлари:
2,0-балл – “аъло”(5);
1,0 балл –“қониқарли” (3);
1,5 балл – “яхши” (4);
0,5 балл- “қониқарсиз”(2)

3-слайд

МАШҒУЛОТ РЕЖАСИ

1. Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар эволюцияси
2. Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари
3. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концепциялар

4-слайд

Таянч
тушунча ва
иборалар

Ғоя, назария, концепция, фуқаролик жамияти, демократик давлат, адолатли жамият, фуқаролик жамиятининг антик, диний ва мумтоз парадигмалари, замонавий концепциялар.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1.РАҲБАРИЙ АДАБИЁТЛАР:

1.Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан кураимиз. - Ўзбекистон. 1997. 7-жилд.-334,388-бет,

2.Каримов И.А. .Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. . – Т.:“Ўзбекистон”, 2000. 8-жилд. –528 б

3.Каримов И.А.Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: “Маънавият” , 2008.

4.Каримов И.А. Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси замонавий цивилизацияда ўрни ва аҳамияти. // Ҳалқ сўзи. 2014 йил 24 май

5.Каримов И.А. “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш— энг олий саодатдир”. – Т.: “Ўзбекистон”. 2015.

6.Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргалликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисидаги нутқ. –Т.: ,”Ўзбекистон” ,2016. – 56 бет.

7.Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил,қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон” -2017., 45-47-бетлар.

8. Мирзиёев Ш.М.Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.,592 бет.

2.ХУҚУҚИЙ-НОРМАТИВ ХУЖЖАТЛАР:

1.Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”.2016.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017й., 6-сон, 70-модда*).

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ - 4947 –сонли Фармонига 1-ИЛОВА 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўнаолиши бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ

4. Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 сентябрдаги 07/1-616-сонли топшириғи ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2015 йил 18 сентябрдаги “Олий таълим муассасаларида “Фуқаролик жамияти” фанини ўқитилишини жорий этиш тўғрисида”ги 352-сонли буйруғи.

3. ДАРСЛИК, ЎҚУВ-УСЛУБИЙ АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР:

1. **Абу Носир Форобий.** Фозил одамлар шахри.-Т.: А.Қодирий нашриёти. 1993, 190-б.
2. **Амир Темур** тузуклари.-Т.:Ғофур Ғулом нашриёти,1996, Б- 24 ,81, 83..
3. **Алишер Навоий.** Маҳбуб ул- Қулуб.-Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, Б-12
7. **Низомулмулк.** Сиёсатнома. Т.: Адолат,1997. 98-бет.
8. **Юсуф Хос Ҳожиб** Қутадғу билиг.-Т.: Фан, 1971, 329-б.
9. **Бегматов А.** Мустақллик даврида фуқаролик жамияти асосларининг яратилиши ва эволюцияси. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари 2015 №1 66-бет.
10. **Жалилов Ш.** Фуқаролик жамиятининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 2003.
11. **Фуқаролик жамияти.** Дарслик лойиҳаси. Муал. жамоаси. Т.: 2016.Эл.вр.
12. **Ҳасанов Р., Ўтамурадов А.** Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт. Т.2016.
4. **Қирғизбоев М.** Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши.- Т.: Ўзбекистон, 2010.

4. ХОРИЖИЙ АДАБИЁТЛАР:

1. **Гегель Г.** Работы разных лет. Том 2. – Москва, 1973. – С. 50.
2. **Гончаров Д.** Нормативная дискуссия о гражданском обществе: основные направления. Москва. 2010. С. 86
3. **Arato A.** 1981. Civil Society Against the State: Poland, 1980-81 – Telos, #47.
4. **Walzer M.** 1995. Concept of Civil Society – Walzer M., ed. Toward a Global Civil Society. Providence RI: Berghahn Books.
5. **Baker G.** 2002. Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices.

6-слайд

Талабаларни фаоллаштириш учун саволлар

1. Фуқаролик жамияти ғоясининг келиб чиқиши тарихий шарт-шароитлари нималардан иборат эди?
2. X–XII асрларда Марказий Осиё мутаффакирларининг таълимотларидаги адолатли жамият ҳақидаги қарашларни изоҳланг?
3. Янги даврда фуқаролик жамиятининг янги талқинлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритинг?
4. Жаҳидчилик ҳаракатининг ғоявий меъросида фуқаролик жамияти ҳақидаги концептуал қарашларни шарҳланг?
5. Фуқаролик жамияти ҳақидаги замонавий концептуал масалаларнинг ғоявий ва ментал хусусиятларини очиб беринг?

IV БОБ. ТАЯНЧ КОНСПЕКТ УЧУН ЎҚУВ - ВИЗУАЛ МАТЕРИАЛЛАР

7-слайд

Биринчи масала: Фуқаролик жамияти ҳақида ғоялар ЭВОЛЮЦИЯСИ

7.1. Инсоният тараққиётининг барча даврларида фуқаролик жамиятини қуриш энг эзгу ғоя сифатида амал қилган. Унга эришиш учун турли даражадаги назарий қарашлар илгари сурилган. Жумладан Фуқаролик жамияти ва унинг тушунчалари Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг ёрқин намунаси **“Авесто”** муқаддас китобида изчил ёритилган.

7.2. Авестонинг **“Яштлар”, “Виспират”, “Видидод”** қисмларида оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдноmani бузиш катта гуноҳ эканлиги ўз ифодасини топган. Хусусан, **“О Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказади”.** **“О Спитама, аҳдингни бузма...”** ғоялари давлатлар сиёсий тизимининг ҳуқуқий асоси, адолат манбаи бўлиб, улар Рим ҳуқуқидан ҳам қадимийроқдир.

7.3. Авестодаги фуқаролик жамиятини қуришнинг бирламчи омили эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги, оиланинг барқарорлигини таъминлаш ғояси бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бугун Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа меъёрий ҳужжатларда аёлларнинг тенг имконияти ва кенг ҳуқуқлари таъминланган

**Марказий Осиё мутафаккирларининг Фуқаролик жамияти
хақидаги ғоялари**

8.1. Абу Наср ал-Фаробий (870–950) нинг “Фозил одамлар шаҳри”, “Давлат арбобининг афоризмлари” асарларида шарқона сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий фикр тарихида ижтимоий тизим, сиёсат, давлат ва ҳукумат хақидаги қарашлар назарий асосланган

8.2. Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон” асарларида адолатли жамият ва унинг амал қилиши асосларини шакллантириш хақидаги ғояларни илгари сурган.

8.3. Абу али ибн Сино фикрича ижтимоий муносабатлар одамлар ўртасидаги тафовут ва тенгликсизлик натижасидир. Хусусан, Ибн Сино “иқтисодий ва ижтимоий ҳамда шахсий хусусиятларга кўра тенгликсизлик – инсон ижтимоий фаоллиги сабаби ҳисобланади” деб таъкидлайди. Идеал давлат қуриш эса жамият аҳолисининг маънавий-ахлоқий раванқи билан боғлиқ.. Унинг фикрича, маънавий ахлоқий қадриятларнинг юксак қадрланиши нафақат ҳар томонлама фаровонликни, балки жамиятда адолат ва барқарорликни ҳам таъминлайди.

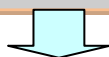
8.4. Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) ўзининг “Қутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий - ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга эътибор қаратган У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди» деб таъкидлаган.

8.5. Адолатли давлат бошқаруви ҳамда унинг мукамал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби **Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари** муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир.

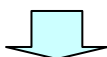
8.6 Ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожини ва ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий шартини – қонун устуворлигини таъминлашни амалиётда қўллаш тажрибасини **Шарқнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси Амир Темур (1336–1405) амалга оширган**

Унинг тузукларидақайд этилган пур ҳикмат сўзлари - давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, ... миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан далолат беради

Амир Темур - Давлат бошқарувида ҳамиша қонун устувор бўлиши, раҳбар адолатга таянишини лозим топган. Унинг фикрига кўра: “Раҳбар учун барча ишларда адолатга амал қилиши керак: *у сотилмайдиган ва юксак фазилат эгаси бўлган одамни вазирликка тайинлаши лозим*, чунки адолатли вазир ўзи маҳдуд-раҳбар адолатсизликларни тўғирлаши мумкин, аммо вазирнинг ўзи шундай бўлса, ҳалокат яқиндир” Соҳибқирон фикрича, давлат бошқарувида яна бир муҳим қонуният – қонун устуворлиги. “Қатъий тартиб ва қонунларга амал қилишим бахт-саодатим калити бўлди”. Бош қонунлар сифатида диний аҳкомларни ва улар асосида ёзилган фикрларга амал қилдим –деб таъкидлайди.. Бунинг барчаси буюк Амир Темур адолатли ва фозил бошқарувга алоҳида эътибор қаратганлигидан далолат беради.

8.7. Комил инсонлар жамиятини ҳақидаги ғоялар **Алишер Навоий (1441–1501)** сиёсий ва адабий фаолияти асоси бўлиб хизмат қилди. **А.Навоий** идеал ижтимоий-иқтисодий тузум ҳақидаги қарашларини ўзининг “Садди Искандарий”, “Маҳбуб ул қулуб”, “Пайғамбарлар ва донолар тарихи” ва б. асарларида ёритган. Ижтимоий-иқтисодий тузум муаммоларини фақат адолатли ҳукмдор бошқараётган ва қонун устувор бўлган мамалкатда амалга ошириши мумкин деган ғояни илгари суради..Унинг концепиясида ҳукмдор шахси алоҳида аҳамият касб этади.

8.8. Антик ва ўрта аср Шарқ алломаларининг фуқаролик жамиятига оид концептуал мероси ва назарий ишланмалари амалиётдаги – давлат ва жамиятда ҳукмрон меъёрларга тўлиқ мос келмасада, бироқ улар фуқаролик жамияти тамойилларининг объективлашуви ва унинг инсоният социумининг тарихий тараққиётининг таркибий қисми сифатида тушунилиши учун мустаҳкам асос яратдилар.

9-слайд

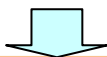
Иккинчи масала: Янги даврда фуқаролик жамияти назарияси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари

Фуқаролик жамияти концепциясининг Европача анъанаси

9.1. Фуқаролик жамияти концепциясининг Европача анъанаси антик илдишларга эга. Мазкур анъананинг мазмун-моҳияти нафақат сиёсий, балки шахсни ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаш билан боғлиқ эди. Бунга Афлотун, Арасту, Цицерон каби мутафаккирларнинг қарашларини мисол келтириш мумкин.

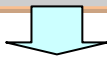
9.2. Фуқаролик жамиятининг антик концептуал таълимотда жамият ва давлат феноменларининг узвийлиги қадимги юнон дунёқарашининг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Хусусан, Афлотуннинг (мил. ав. 427–347 й.) “Давлат” диалогиди фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ажратишгина эмас, ижтимоий соҳани ҳозиргидек замонавий талқинда, сиёсий фаоллик сифатида тушунилган. Бунда жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатлари, фуқаролик жамияти тизимининг умумий тавсифи сифатида намоён бўлади.

9.3 Фуқаролик жамияти ғоясининг кейинги ривожини Афлотуннинг шогирди Арасту(мил. ав. 384–322 й.) ижоди билан боғлиқ. Устози каби Арасту ҳам энг мукамал жамият ғоясини ишлаб чиқишга диққат эътиборини қаратади, бироқ фуқаролик жамияти ғоялари таркибида бу масала ўзгача назарий жиҳатларни ташкил қилади. Уни кўпроқ ижтимоий трансформация эмас, балки давлат тузилмасидаги ўзгаришлар қизиқтиради. Бундан ташқари Арасту ўзининг назарий ишланмаларида давлат ҳақидаги мавҳум ғояга таянишни эмас, жумладан Афлотунга хос бўлган, балки воқеъликда мавжуд бўлган бошқарув шакллари солиштириш, қиёсий таҳлил қилишга таянади, бу жиҳат эса унинг давлат ва жамият борасидаги позициясини конкретроқ бўлишини таъминлайди.

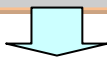

9.4. Платондан фарқли ўларок, Аристотель хусусий мулкни эътироф этади. Чунки у инсон табиатига хос бўлиб, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзагини ташкил этади..

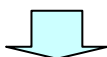
Хуқуқни Аристотель адолат мезони деб ҳисоблаган ва унга ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва айни вақтда уларни муҳофаза қилувчи институт сифатида ёндашган. Аристотель фикрига кўра, сиёсий бошқарув – бу одамларнинг эмас, балки қонун бошқарувидир: хатто энг яхши ҳукмдорлар ҳам туйғулар ва ҳиссиётга берилувчан бўлади, қонун эса «оқилона тафаккур»дир.

9.5. Қадимги рим мутафаккири **Марк Тулий Цицерон (мил. ав. 106-43 йиллар)** Давлатни умумий манфаатлар билан ўзаро боғланган одамлар мажмуи сифатида тасаввур қилиб, давлат халқнинг умумий мулки ҳисобланади ва одамлар биргаликда яшашга табиий эҳтиёж сезади деган ғояни илгари суриб, давлатнинг вазифаси мулкни муҳофаза қилишдан иборат. Давлат айни шу мақсадда ташкил этилади дейди. Цицерон фикрига кўра, уч бошқарув шакли (**монархия, аристократия ва демократия**) унсурларини ўзида мужассамлаштирган аралаш давлат энг идеал давлатдир.

9.6. Цицероннинг «Давлат ҳақида» ва «Қонунлар ҳақида» асарлари давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган. Давлат Цицерон талқинида қадимги юнон мутафаккирларининг концепцияларидаги каби давлатнинг барча эркин аъзолари умумманфаат ифодаси сифатидагина эмас, балки бу аъзоларнинг ўзаро келишилган ҳуқуқий муносабатлари мажмуи, муайян ҳуқуқий тузилма, «умумий ҳуқуқий тартибот» сифатида ҳам намоён бўлади.

9.6 Цицерон давлат тушунчасига биринчилардан бўлиб ҳуқуқий тус беради, бу таълимот кейинчалик жуда кўп мутафаккирлар, шу жумладан «ҳуқуқий давлат» ғоясининг ҳозирги тарафдорлари томонидан ҳам эътироф этилади.

Цицерон концепциясига кўра, “фуқаролик жамияти” ғояси антик давр учун классик аҳамиятга эга бўлади, бу ўз навбатида янги даврда шаклланган назарий қарашларга асос бўлади. Кўпгина экспертлар фикрича, айнан Цицероннинг ижтимоий-сиёсий таълимотида “фуқаролик жамияти” ўзининг тушунчавий асосларига эга бўлади.

